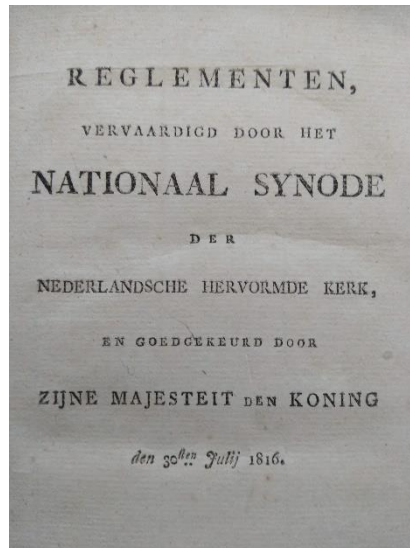
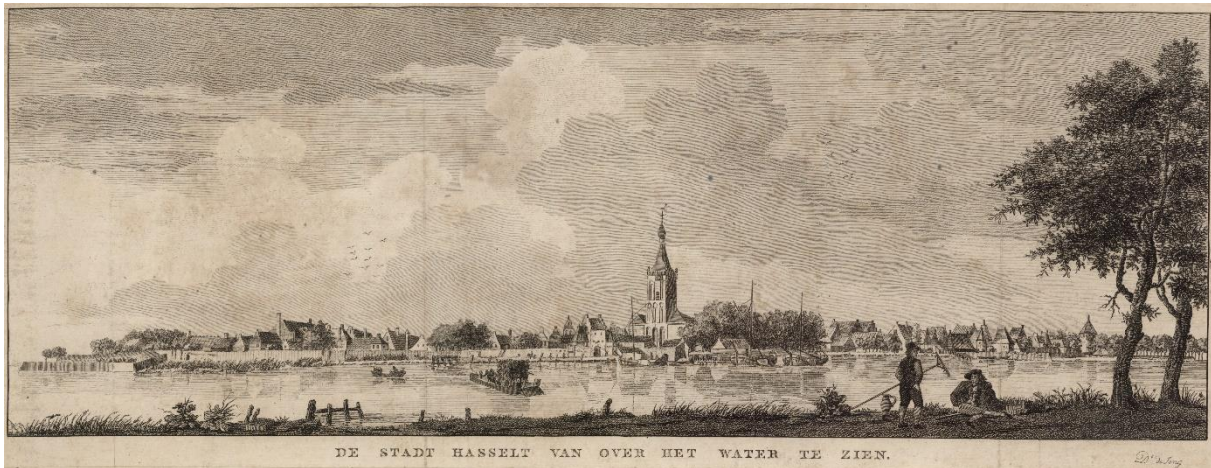

Beknellende regels of Bevrijdend beleid

Het functioneren van het Algemeen Reglement (1816) in de hervormde gemeente van Hasselt

Jan Admiraal
Sources/Kerkgeschiedenis
Protestantse Theologische Universiteit Locatie Amsterdam
10-06-2022
Begeleider: Dr. G.J. van Klinken

Woord vooraf

Na het voltooien van deze masterthesis wil ik graag een aantal mensen bedanken. Allereerst de heer Johan Admiraal, oud-archivaris van het Historisch Centrum Overijssel die mij, inmiddels meer dan tien jaar geleden, tijdens een gesprek bij hem thuis attendeerde op ds. G. Bruna, een 19^e-eeuwse predikant met heel andere theologische standpunten dan die zo rond 2010 in de hervormde gemeente van Hasselt gebruikelijk waren. Dit gesprek en later door hem verschaft materiaal wekten mijn nieuwsgierigheid naar de hervormde gemeente van Hasselt in de 19^e eeuw, waarin er blijkbaar sprake was van een forse breuk met de door mij vanaf de Reformatie veronderstelde continuïteit.

Ook wil ik mijn begeleider dr. G. van Klinken hartelijk danken. De interessante colleges tijdens de specialisatiecursus, de persoonlijke benadering en de gesprekken hebben mij erg geholpen bij het schrijven van de thesis en dwongen mij telkens weer om niet te snel tevreden te zijn met al te gemakkelijke antwoorden. Prof dr. M.A. Matthias wil ik danken voor zijn bereidheid om op te treden als beoordelaar en zijn bijdrage tijdens de specialisatiecursus. Ook prof. dr. W.H.Th. Moehn, die in het beginstadium van de scriptie met mij meedacht en mij, tijdens een coronaluwe periode gastvrij ontving in Hilversum wil ik hartelijk bedanken voor zijn richtinggevende suggesties.

De medewerkers van het Historisch Centrum Overijssel, inmiddels omgedoopt in Collectie Overijssel hielpen mij, ook tijdens de lockdown, aan onmisbaar archiefmateriaal en waren zelfs zo vriendelijk om dit voor mij in te scannen toen de studiezaal verboden terrein was. Ook de medewerkers van het Utrechts Archief waren bereid om mij binnen de geldende corona-maatregelen zo goed mogelijk voort te helpen.

Naast deze archieven kreeg ik toestemming van de kerkenraad van de hervormde gemeente Hasselt om hun archief te raadplegen. Ook daarvoor hartelijk dank. Een onmisbare schakel in de toegang tot het archief was mijn vader, koster van de hervormde gemeente van Hasselt, Jan Admiraal (sr.), die mij telkens weer gastvrij ontving en mij van alle gemakken voorzag. Ook hem wil ik op deze plaats hartelijk danken.

Koster Jan van der Vliet van de hervormde gemeente Rouveen-Staphorst gaf mij de gelegenheid om rustig te werken in het Hervormd Dienstgebouw. Hartelijk dank, ook voor de gezellige onderbrekingen!

De familie M. Molenaar uit Rouveen verschaftte mij heel wat literatuur waar ik tijdens het schrijven dankbaar gebruik van heb gemaakt. Vooral het handboek van Van Der Tuuk vormde een geweldige aanwinst. Ook de taalkundige correctie (eventuele overgebleven fouten zijn geheel voor mijn rekening) en het regelmatig informeren wat de vorderingen waren hielpen mij verder. Diverse andere leden van hervormde gemeente Rouveen-Staphorst (tevens mijn werkgever), die belangstellend informeerden naar inhoud en status van dit schrijfproject wil ik ook hartelijk danken voor hun betrokkenheid.

Als laatste, maar zeker niet als minste, wil ik mijn vrouw Lineke en onze kinderen Jan jr., Micha, Mirjam en Debora bedanken. Lineke voor haar telkens weer onmisbare hulp en de kinderen wil ik bedanken dat ze mij af en toe even gelegenheid boden om samen lekker te voetballen, te wandelen of gewoon eens even over iets heel anders te praten dan kerkgeschiedenis.

De masterthesis is klaar en daarvoor ben ik bovenal God dankbaar, die mij telkens weer de energie, gezondheid en het inzicht verschaftte. Hem alleen alle eer!

Jan Admiraal
Rouveen 10-06-2022

Inhoud

Woord vooraf	1
Inleiding	3
Het Algemeen Reglement	7
Historie en historiografie van Hasselt: beschikbare bronnen en literatuur	21
Ontwikkeling en organisatie van hervormd Hasselt 1795-1816	30
Het Algemeen Reglement: een ontwikkelingsgeschiedenis tot 1852	48
Het Algemeen Reglement in tijden van conflict	54
Evaluatie	78
Bibliografie	84

Op het titelblad zijn te zien: een foto van een deel van de titelpagina van de reglementenbundel van 1816 en een prent met als titel 'De stad Hasselt van over het water gezien' vervaardigd door De Jong, afkomstig uit: Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat van Alle Volkeren; Behelzende de Beschryving der Vereenigde Nederlanden, En wel in 't byzonder van Overysseel. Met printverbeeldingen versierd IV. Deel, 1ste stuk.

Inleiding

Over de Nederlandse kerkgeschiedenis van de 19e eeuw is ontzettend veel geschreven. Studies naar de Afscheiding van 1834¹, het Réveil² en de Doleantie³ zijn in ruime mate beschikbaar. Deze grote invloedrijke bewegingen met al hun lokale vertakkingen kunnen terecht op veel belangstelling rekenen van voornamelijk kerkhistorici. In andere publicaties over Nederland in de 19e eeuw komen deze bewegingen zijdelings ter sprake.⁴ De aandacht is daarbij vooral gericht op de nationale en internationale ontwikkelingen, de grote namen en de heftige conflicten. Opvallend is dat er veel aandacht is voor hen die gingen. Dit is grotendeels te verklaren doordat degenen die zich afscheidden van de Nederlandse Hervormde Kerk, en ook hun nageslacht, door wilden geven wat zich rond het ontstaan van hun kerkverband had afgespeeld en een verantwoording wensten te geven van hun keuzes. Auteurs als J. Wesseling (1912-1989) en W. van 't Spijker (1926-2021) deden dit veelal op uitvoerige en gedegen wijze. Voor hen die bleven is er veel minder aandacht. Bij het doorzoeken van de catalogi van op dit terrein gespecialiseerde bibliotheken van de PThU, de TU Kampen/Utrecht en de TUA blijkt dat het aantal detailstudies over gereformeerde kerkelijke gemeenten na 1834 het aantal studies over hervormde kerkelijke gemeenten verre overtreft.⁵ Als het gaat om de lokale hervormde gemeenten is er behalve een aantal gedenkboeken die een vaak kroniekmatig karakter hebben, weinig aandacht voor het plaatselijke hervormde leven.

Een ander opmerkelijk gegeven is dat het tijdperk rond de eeuwwisseling tot aan de Afscheiding van 1834 tamelijk summier beschreven is. Dit lijkt voor de late 18^e en vroege 19^e eeuw te maken te hebben met de complexiteit van de kerkelijke organisatie in deze periode. Er bestaan goede redenen om te veronderstellen dat het bestuur van de Nederlandse Hervormde Kerk tussen 1816 en 1951 ook achteraf als bijzonder complex beschouwd wordt, vooral als het gaat om de relatie tussen

---

¹ Zie o.a. W. Bakker, O.J. de Jong, W. van 't Spijker en L.J. Wolthuis (red.), *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen: Kok 1984). D. Deddens en J. Kamphuis (red.) *Afscheiding-Wederkeer. Opstellen over de Afscheiding van 1834* (Haarlem: Vijlbrief 1984). H. Veldman, *Hendrik de Cock (1801-1842)* (Kampen: Kok 2009). & J.H. Soepenbergh, *Op ongebaande wegen. De Afscheiding in Amsterdam (1835) als landelijke proeftuin voor vrije kerken* (Utrecht: Boekencentrum Academic 2017).

² Zie o.a. H.M. Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865* (Amsterdam: Paris 1970). A.J. van den Berg e.a. (red.), *Aspecten van het Réveil in druk* (Zoetermeer: Meinema: 1998). & F. van Lieburg (red.), *Opwekking van de natie* (Hilversum: Verloren 2012).

³ Zie o.a. W. Bakker, O.J. de Jong, W. van 't Spijker en L.J. Wolthuis (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen: Kok 1986). D. Deddens en J. Kamphuis (red.), *Doleantie-wederkeer. Opstellen over de Doleantie van 1886* (Haarlem: Vijlbrief 1986). & J. Koch, *Abraham Kuyper* (Amsterdam: Boom 2007).

⁴ Zo komen Afscheiding en Reveil wel aan de orde in het standaardwerk *Geschiedenis van de Nederlanden*, maar dan als illustratie van een deel van de conservatieve beweging die tegenover de liberalen stond. Zie J.C.H. Blom, 'Nederland sinds 1830' in: J.C.H. Blom & E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn: H. Buitgevers 2003), p. 322. Ook het meer populair geschreven 'De Lage Landen' noemt de Afscheiding, maar daar als illustratie van het overheidsbeleid. Zie: M. Beyen, J. Pollmann & H. te Velde, *De Lage Landen* (Den Haag/Reklem: Ons Erfdeel/VZW 2021), p. 112. Uitzondering is: P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten* (Amsterdam: Mets & Schilt 2005), pp. 27-29.

⁵ Te raadplegen via: <https://pthu.on.worldcat.org/discovery> & <https://tukampen.on.worldcat.org/discovery>

kerkenraad, kerkvoogdij en notabelen. Dit geldt in nog hogere mate voor de Gereformeerde Kerk van voor 1796, met haar vele afzonderlijke bepalingen (en rechthebbenden) op lokaal en regionaal gebied. Dat op dit terrein naar verhouding nog betrekkelijk weinig onderzoek heeft plaatsgevonden (afgezien van het werk van topspecialisten als A.Th. van Deursen (1931-2011) en J. Vree (1943-2020)) zou heel goed kunnen samenhangen met een zekere 'koudwatervrees' van (kerk-)historici om zich in deze materie te verdiepen. Op deze kwestie kom ik in de thesis terug. Na 1830 trekken de genoemde bewegingen van Afscheiding en Doleantie met alle conflicten daaromheen meer de aandacht dan het lokale hervormde kerkelijke leven.

Ook voor Hasselt doet deze situatie opgeld. Het imposante kerkgebouw van de hervormde gemeente mag dan wel de skyline van de stad domineren, het zijn echter de afgescheidenen en de rooms-katholieken die de bestaande kerkhistorische historiografie van dit stadje bepalen. De rooms-katholieke W. Frijhoff (1942) schreef studies over de oorsprong en ontwikkeling van de bedevaart naar de Heilige Stede in Hasselt⁶ terwijl de gereformeerd vrijgemaakte predikant L.J. Joosse (1944) op basis van archiefonderzoek een studie schreef met een aantal kernmomenten uit de geschiedenis van het kerkelijke leven van Hasselt⁷ waar Wesseling in een van zijn boeken over de Afscheiding in Overijssel veelvuldig naar verwijst.⁸

Deze thesis hoopt in deze huidige historiografische stand van zaken enige verandering aan te brengen. Door aan te sluiten bij recent onderzoek naar het Algemeen Reglement van 1816⁹ hoop ik meer licht te werpen op de geschiedenis van de lokale hervormde gemeente van Hasselt. Ik wil dit doen door na een korte schets over het Algemeen Reglement de beschikbare bronnen en kerkhistorische literatuur inzake Hasselt te bespreken, in te gaan op de situatie van de gereformeerde kerk, later Nederlandse hervormde gemeente, te Hasselt rond de eeuwwisseling en de invoering van het Algemeen Reglement (1816) en vervolgens na te gaan welke rol het Algemeen Reglement speelde in twee heftige conflicten die zich voordeden in de periode 1839-1843. Daarbij moet worden opgemerkt dat deze 'hervormde' bronnen een behoorlijke weerbarstigheid kennen. Dit komt door het gebrek aan bestaande studies, maar ook door de complexe lokale verhoudingen.

---

⁶ W.T.M. Frijhoff, 'De Heilige Stede van Hasselt (Ov.). Gestalte, waarden en functies van een herleeft bedevaart in een diaspora-parochie.' In: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 7 (1977), pp. 14-54.

W. T. M. Frijhoff, 'Geloofsleven, politiek en maatschappij. Hypothesen over de middeleeuwse oorsprong van de Heilige Stede van Hasselt (Ov.)' in: *Volkskundig Bulletin* 6 (1 juni 1980), pp. 1-25.

W. Frijhoff, 'De heilige stede' in: F. Pereboom, R. Bosch & J.J.P. Boezeman (red.), *Uit de geschiedenis van Hasselt* (Kampen: IJsselacademie 1982), pp. 17-30.

W.Th.M. Frijhoff, 'De oorsprong van de Heilige Stede van Hasselt' in: *IJsselacademie* 24 (4) (2001), pp. 100-108 (via: <http://www.dboverijssel.nl/archieven/11473>).

⁷ L.J. Joosse, *Ende Godts daden niet vergeten* (Enschede: J. Boersma BV 1977).

⁸ J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel I* (Groningen: de Vuurbaak 1984).

⁹ F. van Lieburg & J. Roelevink (red.), *Ramp of redding* (Utrecht: Boekencentrum 2018).

Stadsbestuurders en kerkenraadsleden hadden vaak baat bij een zekere onduidelijkheid om zo de situatie naar hun hand te kunnen zetten. Ze deden daarbij een beroep op bestaande privileges of gewoonterecht. Doordat de afgescheidenen hun kerkelijk leven van de grond af moesten opbouwen was het voor hen veel gemakkelijker om duidelijke afspraken te maken zonder gehinderd te worden door bestaande ondoorzichtige structuren. Dit zien we terug in de archieven die, indien bewaard gebleven, vaak een vollediger beeld geven van de organisatie van de afgescheiden kerken.

Ook het Algemeen Reglement zelf is een bijzonder complex verschijnsel. Het vrij beknopte reglement werd al snel uitgebreid met allerlei toevoegingen om tegemoet te komen aan de praktijk van het kerkelijk leven. Ik heb ervoor gekozen om aansluitend bij de literatuur de term 'Algemeen Reglement' behalve voor het eerste deel van de reglementenbundel¹⁰, ook voor de gehele bundel te gebruiken. Daar waar nodig specificeer ik welk onderdeel van de bundel aan de orde is.

Het Algemeen Reglement heeft in de geschiedenis een slechte pers gehad. Het werd beschouwd als een middel waarmee koning Willem I (1772-1843) de kerk volledig in zijn macht kreeg.¹¹ Het is echter de grote vraag in hoeverre de macht van de koning en de synode doorwerkte op plaatselijk niveau. Veranderde er nu echt zoveel na de invoering van het Algemeen Reglement op een april 1816? Of bleef er lokaal sprake van grote continuïteit? En kan er op lokaal niveau misschien onderscheid gemaakt worden tussen de invloed van het Algemeen Reglement op de leer en het beleid van de plaatselijke kerkelijke gemeente? Vooral in de vierde en zesde paragraaf zal op die lokale verandering en continuïteit worden ingegaan.

De keus voor Hasselt heeft te maken met verschillende factoren. Allereerst betreft het de gemeente waar ik ben opgegroeid, ik werd er op twintig september 1987 gedoopt, ik deed er op negen april 2007 belijdenis en ben in deze gemeente op acht april 2011 getrouwd. Daarnaast heeft het te maken met de beschikbaarheid van bronnen: de gemeente heeft een eigen uitgebreid archief. Ook werd ik geattendeerd op in het Historisch Centrum Overijssel beschikbare archiefstukken betreffende de conflicten die zich voordeden in de gemeente. Juist de leemte in het huidige onderzoek maakt dit materiaal interessant en biedt een mooie invalshoek om na te gaan hoe het Algemeen Reglement functioneert in een concrete casus. Daarbij vormt juist de weerbarstigheid van het materiaal een uitdaging voor mij als (kerk-)historicus om juist dit zo weinig beschreven deel van de geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk en die van Hasselt te onderzoeken. De

---

¹⁰ Het zgn. Algemeen Reglement voor het bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden. Dit eerste deel van de bundel kent 93 artikelen en wordt door Hooijer gekarakteriseerd met de naam 'Hoofd-Reglement' zie: C. Hooijer, *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Zaltbommel: J. Noman & Zoon 1846), p. IX.

¹¹ J. Roelevink, 'Het Algemeen Reglement van 1816: een hekgolf in de rivier' in: F. van Lieburg & J. Roelevink (red.), *Ramp of redding* (Utrecht: Boekencentrum 2018), pp. 19-20.

hedendaagse technische mogelijkheden om grote hoeveelheden archiefmateriaal te scannen en publicaties online te doorzoeken maken het daarbij mogelijk om meer materiaal dan vroeger in samenhang te bestuderen. Juist door terug te gaan naar de bronnen kunnen we toetsen of de collectieve herinneringsbeelden van zowel het Algemeen Reglement alsook van de geschiedenis van de plaatselijke hervormde gemeente van Hasselt, die zich vandaag de dag tot de Gereformeerde Bond binnen de Protestantse Kerk in Nederland rekent en zich sterk verbonden weet met de geschiedenis en de belijdenis van het plaatselijk voorgeslacht en een sterke continuïteit met het voorgeslacht ervaart, misschien bijgesteld moeten worden, zodat we een beter begrip van het verleden krijgen om zo de wereld van vandaag beter te kunnen verstaan.

Dit alles heeft geleid tot de volgende opzet waarin ik deze hoofdvraag wil beantwoorden, met bijzondere aandacht voor de aard van het betreffende bronnenmateriaal en voor de problemen waarmee de onderzoeker zich bij de bestudering van dat bronnenmateriaal geconfronteerd ziet:

In hoeverre speelde het Algemeen Reglement de in veel (kerk-)historische literatuur veronderstelde vrijheidsbeperkende rol in het functioneren van de hervormde gemeente van Hasselt in de eerste helft van de 19^e eeuw?

Daarbij heb ik de volgende paragrafen geformuleerd:

1. Inleiding
2. Het Algemeen Reglement van 1816: voorgeschiedenis en beeldvorming
3. Historie en historiografie van Hasselt: beschikbare bronnen en literatuur
4. Ontwikkeling en organisatie van Hervormd Hasselt 1795-1816
5. De groei van het Reglement: een ontwikkelingsgeschiedenis tot 1852
6. Het Algemeen Reglement in tijden van conflict
7. Evaluatie

Het Algemeen Reglement

Twee visies

‘Dit reglement van 1816 was een daad van caesaropapistische willekeur.’¹² Zo schreef de gereformeerde predikant Hendrik Kaajan (1879-1940)¹³ in zijn brochure *de Doleantie en haar kerkrechtelijke beginselen* over het Algemeen Reglement (AR). Volgens Kaajan vormde de invoering van het AR en daarmee de totstandkoming van de Nederlandse Hervormde Kerk een geweldige breuk met de voorafgaande geschiedenis van de Gereformeerde Kerk in de Republiek. Met deze stellingname sloot Kaajan zich aan bij kerkrechtdeskundige L.F. Rutgers (1836-1917), een van de voormannen van de Gereformeerde Kerken in Nederland, het kerkverband dat was ontstaan vanuit een samengaan van de meerderheid der afgescheidenen van 1834 met de Doleantie-beweging waartoe Rutgers behoorde. Rutgers stelde in zijn rectorale oratie van 1889 (VU) dat voor de gereformeerde voorvaderen in de 16^e eeuw al vaststond dat er ‘nooit weer een boekdeel met reglementen, gelijk het Corpus iuris canonici in de Roomsche Kerk allengs geworden was’ moest komen.¹⁴ De reglementenbundel van de Nederlandse Hervormde Kerk was toen al uitgegroeid tot een lijvig boekwerk, met allerlei aanvullende bepalingen om zo antwoord te geven op allerlei vraagstukken die opkwamen uit de praktijk van het kerkelijk leven.

Zowel Rutgers als Kaajan gebruikten als leden van een kerkverband dat ontstaan was na een scheuring met de Nederlandse Hervormde Kerk, de invoering van het AR om hun eigen kerkelijke positie te legitimeren. Tijdens de scheuring speelden discussies over de leer maar zeker ook over de kerkstructuur een belangrijke rol. Juist die kerkstructuur was voor de dolerenden een belangrijke kwestie. Door afstand te nemen van de hiërarchische kerkstructuur die naar hun mening met het AR zijn intrede had gedaan was er in de visie van de dolerenden sprake van een kerkelijke restauratie. Door terug te grijpen op de volgens de dolerenden illegitiem afgeschafte kerkorde van Dordrecht vond er in hun ogen een herstel plaats van de Gereformeerde Kerk zoals deze na de Reformatie in de Nederlanden gestalte had gekregen.¹⁵

---

¹² H. Kaajan, *De doleantie en haar kerkrechtelijke beginselen* (Utrecht: P. den Boer 1935), p. 5.

¹³ H.J.Ph.G. Kaajan, ‘Kaajan, Hendrik’ in: J. van den Berg e.a. (red.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme 4* (Kampen: Kok 1998), pp. 245-246.

¹⁴ F.L. Rutgers, *De geldigheid van de oude kerkenordening der Nederlandsche gereformeerde kerken* (Amsterdam: Ton Bolland 1971²), p. 44.

¹⁵ G. van Klinken, ‘Doleantie’ in: G. Harinck, H. Paul & B. Wallet (red.), *Het gereformeerde geheugen* (Amsterdam: Bert Bakker 2009), p. 511.

Het is deze visie op de kerkgeschiedenis die de beeldvorming rondom het AR sterk heeft gekleurd. Willem I (1772-1843) zou in een geweldige machtsgreep het gezag over de kerk naar zich toe hebben getrokken. Het AR was het middel waarmee de koning de kerk onder zijn controle kreeg. In de ogen van Kaajan en Rutgers was de invoering van het AR een ramp omdat er zo een ongereformeerde hiërarchie ontstond. In recente literatuur zoals het Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis wordt de visie dat Willem I op deze wijze de kerk in zijn macht kreeg uitgedragen door G. Harinck (1958) en L. Winkeler (1951).¹⁶

Er is echter ook een andere visie mogelijk waarin het Algemeen Reglement wordt gezien als een voorwaarde voor het voortbestaan van de aloude Gereformeerde Kerk onder gewijzigde maatschappelijke omstandigheden.¹⁷ In die visie is het AR zo goed als onmisbaar voor het voortbestaan van de Gereformeerde Kerk omdat, wilde zij blijven bestaan, zij wel moest reageren op de staatkundige, culturele en maatschappelijke ontwikkelingen. Tijdens en na de Franse Revolutie (1789) vond er een wezenlijke verandering plaats in de verhouding tussen kerk en staat. In Frankrijk werd de Rooms-Katholieke Kerk ontdaan van al haar politieke en wetgevende macht en moest zij al haar grondbezit en inkomsten afstaan aan de staat.¹⁸ De Nederlanders daarentegen kregen na de Franse invasie van 1795 redelijk veel vrijheid om hun eigen republikeinse toekomst vorm te geven. Zo bleef religie een belangrijke rol spelen in het publieke leven.¹⁹ Toch moesten ook hier kerk en staat zich op een nieuwe manier tot elkaar verhouden.

Vooraf op bestuurlijk gebied veranderde er veel aan het eind van de 18^e en het begin van de 19^e eeuw. De in 1795 ontstane Bataafse Republiek legde sterk de nadruk op de macht van nationale instellingen met welomschreven competenties. Op deze manier trachtte de overheid af te rekenen met onpraktische lokale tradities en feodale rechten die een efficiënt bestuur in de weg stonden. Er kwam een Nationale Vergadering en in 1798 werd er een nationale grondwet ingevoerd.²⁰ De Gereformeerde Kerk verloor haar bevoorrechte status. De verschillende denominaties werden als gelijk beschouwd, en in 1798 werd na een uitvoerige discussie besloten dat geen van de kerken in Nederland financiële ondersteuning meer zou ontvangen.²¹ Al snel ontdekte de overheid dat het maatschappelijk en politieke nut van de kerk te groot was om deze aan zichzelf over te kunnen laten. Zowel het diaconaat als de Bijbels onderbouwde morele vorming tot verantwoord burgerschap

---

¹⁶ H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kampen: Kok 2006), p. 620.

¹⁷ J. Roelevink, 'Het Algemeen Reglement van 1816: een hekgolf in de rivier' in: F. van Lieburg & J. Roelevink (red.), *Ramp of redding* (Utrecht: Boekencentrum 2018), p. 23.

¹⁸ J. Israel, *Revolutionaire ideeën* (Franeker: Van Wijnen 2017), pp. 21-22, p. 255.

¹⁹ Idem, pp. 781-782.

²⁰ Beyen M., J. Pollmann & H. te Velde, *De Lage Landen* (Den Haag/Rekkem: Ons Erfdeel/VZW 2021), p. 104.

²¹ J.A. Bornewasser, 'The authority of the Dutch State over the Churches, 1795-1853' in: J.A. Bornewasser, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context* (Amsterdam: van Soeren & Co 1989), p. 103.

waren cruciale factoren bij de gewenste inrichting van de samenleving. De kerk ontving met het oog daarop opnieuw ondersteuning. Daarbij moest de overheid wel roeien met de riemen die men had omdat de steeds meer gecentraliseerde regering verplicht was om forse bedragen af te staan aan het Frankrijk van Napoleon.²²

Met deze nadruk op centralisering liep de Bataafse Republiek in de pas met de ontwikkelingen in Frankrijk. Een centralisering die na de inlijving van de Republiek bij het Franse keizerrijk, en de nederlaag van de Franse keizer Napoleon (1769-1821) onverminderd van kracht bleef. Ook voor de kerk zou de centralisering van bevoegdheden grote gevolgen hebben. Zo stelde de staatsregeling van 1805 dat de raadpensionaris het hoogste gezag in zowel burgerlijke als kerkelijke zaken had.²³ Er werd er in dat jaar een notitie geschreven waarin werd vastgesteld dat het aantal door de overheid bekostigde predikantsplaatsen moest worden verminderd, zodat de overgebleven predikanten regelmatig en beter betaald zouden kunnen worden.²⁴ Ondanks deze voorgenomen maatregel was de overheid de kerk in deze jaren niet ongunstig gezind. Wel werd duidelijk dat de regering, daar waar zij de kerk financieel ondersteunde ook toezicht wenste uit te oefenen op wat er met die financiële ondersteuning gebeurde.²⁵ Daarnaast nam de druk op de regering van uit rooms-katholieke hoek voor financiële gelijkberechtiging toe.²⁶

In 1809 werd er een commissie ingesteld die een nieuwe kerkorde voor de Gereformeerde Kerk moest ontwerpen.²⁷ Deze commissie was nodig omdat de administratie van de kerkelijke goederen, die tot dan toe lokaal plaatsvond, gecentraliseerd moest worden zodat de overheid beter zicht zou krijgen op de toestand waarin de kerk zich bevond.²⁸ Deze immense operatie had al geleid tot de oprichting van het landelijk departement van erediensten (1808), een departement dat door Lodewijk Napoleon naar Frans model werd verzelfstandigd. Dankzij de inzet van de overheid kon de van lokale overheden afhankelijke kerk zich langzaam maar zeker aanpassen aan de nieuwe bestuurlijke realiteit waarin er steeds meer de nadruk kwam te liggen op de eenheid van de Nederlanden.²⁹ Ook het onderwijs werd in navolging van de heersende staatsfilosofie steeds verder

---

²² J. Roelevink, 'Het algemeen Reglement van 1816: een hekgolf in de rivier' in: F. van Lieburg & J. Roelevink, *Ramp of redding* (Utrecht: Boekencentrum 2018), p. 24.

²³ J.Th. de Visser, *Kerk en staat* III (Leiden: A.W. Sijthoff's uitgeverij 1927), p. 88.

²⁴ Ibidem, pp. 89-90.

²⁵ Ibidem, p. 91.

²⁶ Ibidem, pp. 102-103.

²⁷ P.D. van den Boogaard, 'Een reglementaire kerk? Een evaluatie van het Concept-Reglement van 1809 en het Algemeen Reglement van 1816' in: *NTKR, Tijdschrift voor Recht en Religie* 1 (2017), p. 39.

²⁸ J. Roelevink, 'Het algemeen Reglement van 1816: een hekgolf in de rivier' in: F. van Lieburg & J. Roelevink (red.), *Ramp of redding* (Utrecht: Boekencentrum 2018), p. 24.

²⁹ Idem, pp. 24-25.

gecentraliseerd zodat de leerlingen in de woorden van de onderwijswet van 1806 'tot alle christelijke en maatschappelijke deugden' zouden worden opgevoed.³⁰

De toenemende greep van keizer Napoleon op de Nederlanden zorgde voor nieuwe ontwikkelingen op kerkelijk gebied. Napoleon wilde ook de Gereformeerde Kerk in Nederland inrichten naar Frans model: een kerk in alles afhankelijk van een door de vorst gereguleerde centrale bestuursorganisatie met als belangrijkste organisatie-eenheid het regionale verband, de consistoires. Deze consistoires telden in Frankrijk 6000 personen en namen daar de plaats in van de lokale gemeenten. Het gevolg hiervan was dat de lokale geloofsgemeenschap geen enkele autonomie meer had. Deze constructie invoeren in Nederland zou een enorme breuk met de bestaande structuren betekenen. Ook bestond de vrees dat Napoleon het gebruik van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus wilde afschaffen omdat deze niet Frans genoeg zouden zijn en zo niet zouden voldoen aan de eigentijdste doelstelling van de kerk om de gelovigen op te voeden tot goede burgers.³¹ Door de val van Napoleon werden deze plannen nooit uitgevoerd.

Zoals het hier bovenstaande heeft laten zien werd de centralisering van bevoegdheden op verschillende manieren uitgewerkt. Ook was er voor wat betreft de kerk niet een eenduidig doel. Moest zij zelfstandig worden? Of juist worden opgenomen in het staatsapparaat? Ambtenaren en bestuurders werden gedreven door de concrete omstandigheden van het moment, waarin regeringen elkaar regelmatig afwisselden en de overheid worstelde met oude structuren die stevig in de samenleving geworteld bleken te zijn. Tegelijk moet erkend worden dat die oude structuren, die zich informeel koppig handhaafden, op hun manier bijdroegen aan de continuïteit van de plaatselijke kerken.

Een nieuwe tijd

Na de hernieuwde onafhankelijkheid van de Nederlanden in 1813 duurde de onzekerheid voort. Er was geen enkele garantie dat de regering van de nieuwe koning Willem I, het langer uit zou houden dan de vele voorafgaande regimes.³² Heel Europa verkeerde in chaos, terwijl overal de angst voor een terugkeer van Napoleon de herkregeen vrijheid overschaduwde. Na diens definitieve nederlaag, bij Waterloo in 1815, bleef het trauma van terugkerende revoluties en langdurige oorlogen jarenlang

---

³⁰ G. Schutte, 'De school van de ouders' in: G. Harinck & G. Schutte (red.), *De school met de bijbel* (Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800 Jaargang 14) (Zoetermeer: Meinema 2006), pp. 9-11. Zie ook: J. van Eijnatten & F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren 2006), pp. 256-257.

³¹ J. Roelevink, 'Het Algemeen Reglement van 1816: een hekgolf in de rivier' in: F. van Lieburg & J. Roelevink (red.), *Ramp of redding* (Utrecht: Boekencentrum 2018), pp. 39-40.

³² I. de Haan, 'Een nieuwe staat' in: I. de Haan, P. den Hoed & H. te Velde, *Een nieuwe staat* (Amsterdam: Bert Bakker 2014), pp. 11-12.

doorwerken onder de Europeanen.³³ De nieuwe naoorlogse ordening moet dan ook niet worden beschouwd als een restauratie, maar als een poging tot stabilisatie waarin de machthebbers nadruk legden op het administratief vastleggen van bezit en competenties.³⁴

In deze roerige periode kwam Willem I aan de macht. Op 2 december 1813 aanvaarde hij het koningschap over de Nederlanden. De nieuwe vorst had geleerd van Napoleons kerkpolitiek, waarbij deze zijn onderdanen godsdienstvrijheid verleende en de kerk een beperkte eigen speelruimte bood, maar binnen de grenzen die door de staat werden gesteld.³⁵ De dadendrang van Napoleon, die de kerk volop inschakelde als instrument voor nationale eenwording inspireerde Willem. Door de keizer aan het hoofd gesteld van het vorstendom Fulda, waar hij geconfronteerd werd met een ondoorzichtige vermenging van wereldlijke en kerkelijke bevoegdheden, trachtte hij op eenzelfde manier als de keizer de kerk te controleren en in te schakelen in het landsbestuur. De kerk zou de staat moeten helpen om de onderdanen van Willem op te voeden tot loyale burgers met genoeg competenties om gemotiveerd bij te dragen aan het algemeen welzijn. Ook zou de kerk haar belangrijke rol in de ondersteuning van arme burgers moeten blijven vervullen. Om dat te bereiken schuwde Willem I fors ingrijpen niet, waarbij hij enige aansluiting vond bij de verlichte rooms-katholieke geestelijkheid, maar ook de confrontatie met de Rooms-katholieke Kerk aanging toen zijn plannen haar bestaande autonomie inperkte en dit niet op instemming van de geestelijkheid kon rekenen.³⁶

De ontwikkeling van het AR past in deze lijn van denken en handelen waarin de kerk onderworpen werd aan het toezicht van de staat, en de waarde van religie was gelegen in haar nut voor de maatschappij.³⁷ Deze lijn van denken was in de Nederlanden, na een sterk anti-kerkelijke fase, sinds 1809 dominant geworden. Het door kerkhistorici als J.C.A. van Loon (1904-1992) geuite verwijt³⁸ dat de Gereformeerde Kerk in deze jaren te weinig deed om zoveel mogelijk vrijheden te verkrijgen ten opzichte van de staat is een voorbeeld van anachronistisch denken.³⁹ De afhankelijkheid van de kerk ten opzichte van de overheid op financieel gebied was immens en kon niet zomaar teniet worden gedaan. Bovendien had de overheid goede redenen om maatschappelijke

---

³³ B. de Graaf, *Tegen de terreur* (Amsterdam: Prometheus 2018), pp. 85-86.

³⁴ Idem, p. 307.

³⁵ J. Koch, *Koning Willem I 1772-1843* (Amsterdam: Boom 2013), pp. 131-133.

³⁶ Idem, pp. 143-144.

³⁷ Idem, p. 153.

³⁸ J.C.A. van Loon, *Het Algemeen Reglement van 1816* (Wageningen: 1942), p. 40. Zie ook: N.H. Bijleveld, *Voor God, volk en vaderland* (Delft: Eburon 2007), p. 44.

³⁹ Zo concludeert ook: J.A. Bornewasser, 'The authority of the Dutch State over the Churches, 1795-1853' in: J.A. Bornewasser, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context* (Amsterdam: van Soeren & Co 1989), p. 106.

rust hoog op de agenda te plaatsen en voor Willem I was het dan ook belangrijk dat de kerk eenheid uitstraalde, om deze stabiliteit te helpen bevorderen.⁴⁰

De structuur van het Algemeen Reglement

Om de kerk hiertoe in staat te stellen werd op 7 januari 1816 het Algemeen Reglement vastgesteld. Het reglement bestond uit 93 artikelen, verdeeld over zeven afdelingen, waaruit duidelijk werd dat in dit reglement nog maar een eerste aanzet tot een verdere inrichting van de Gereformeerde Kerk, waarvan ook de naam sinds 1816 werd veranderd in 'Nederlandsche Hervormde Kerk'⁴¹, werd geboden.

De titels van de zeven afdelingen luiden als volgt:

1. 'Algemeene bepalingen'
2. 'Van het Synode'
3. 'Van het provinciaal kerkbestuur'
4. 'Van het classikaal bestuur'
5. 'Over de Waalsche, Presbyteriaansche Engelsche en Schotsche Kerken'
6. 'Van de ringen en derzelve bijeenkomsten'
7. 'Over het kerkelijk bestuur in de gemeenten'

Er wordt nogal eens vermeld dat alleen al uit deze opzet duidelijk wordt dat er sprake is van een hiërarchisch ingerichte bestuursstructuur. De synode heeft als bestuursorgaan het hoogste gezag en wordt daarom als eerste genoemd. Aan deze hiergenoemde volgorde moet niet teveel waarde worden gehecht. Zo vindt in de herziening van het AR in 1852 onder de algemene bepalingen in artikel 4 een omkering plaats voor wat betreft het noemen van kerkenraad, classicaal en provinciaal kerkbestuur en de synode. Dit betekent echter niet dat het AR dan ineens uitgaat van het plaatselijk primaat. Vanuit de artikelen zelf wordt duidelijk dat, ook na 1852, er sprake is van een van bovenaf uitgeoefende bestuurlijke hiërarchie.

De positie van de koning overstijgt in die hiërarchie overigens nog weer die van de synode. Voor tal van beslissingen moeten de kerkelijke vergaderingen eerst zijn goedkeuring vragen. Hij is het

---

⁴⁰ J. Roelevink, 'Het Algemeen Reglement van 1816: een hekgolf in de rivier' in: F. van Lieburg & J. Roelevink (red.), *Ramp of redding* (Utrecht: Boekencentrum 2018), p. 30.

⁴¹ De benamingen 'hervormd' en 'gereformeerd' werden door de jaren heen door elkaar gebruikt. In Hasselt wordt in een op 1743 vastgestelde schoolorde gesproken over het onderwijzen van de kinderen in de 'christelijke hervormde godsdienst'. Zie het in 1736 aangevangen *Nieuw Corpus van kerkelijke wetten ter hanthaving van goede order en stigtelijke regering van de kerke te Hasselt* Caput VI, art. 6-7, in: Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkeraad Algemeen, Inv. Nr. 19. In 1816 wordt er gekozen voor de benaming: Nederlandsche Hervormde Kerk.

die de leden van de eerste synode benoemt en het recht heeft om telkens de president en vicepresident van de synode aan te wijzen (art. 17). Ook benoemt hij de leden van de diverse kerkelijke besturen.

In artikel drie van het AR van 1816 valt te lezen dat het bestuur synodaal, provinciaal, classicaal en gemeentelijk zal worden uitgeoefend. Artikel vijf geeft duidelijk de hiërarchische verhoudingen weer binnen de kerk: de mindere kerkbesturen mogen voorstellen inzenden aan de hogere, om toelichting te vragen op genomen besluiten, maar zij zijn ook verplicht om te voldoen aan de aanschrijvingen van de hogere colleges. Artikel zeven geeft nog eens een bevestiging van de hiërarchie: in het geval van beroepszaken mag de klager bij een hoger college in beroep gaan, dit college geeft dan het definitieve oordeel. Zo zet het reglement in de eerste artikelen een duidelijke structuur neer als het gaat om de beslissingsbevoegdheden.

Op het niveau van de plaatselijke gemeente lijkt er echter sprake te zijn van grote continuïteit met de situatie zoals die er onder de Republiek aan het einde van de 18^e eeuw was. Plaatselijke kerkenraden genieten in de praktijk een aanzienlijke vrijheid in de uitvoering van het beleid. Dat komt ook niet als een verrassing, gezien het belang dat de overheid hechtte aan een moreel geïnspireerd en handelingsbekwaam burgerschap. Afdeling zeven van het AR geeft in artikel 85 weer dat de kerkenraden bestaan uit de predikant of predikanten en ouderlingen, gekozen uit de achtenswaardigste, kundigste en voornaamste leden van de gemeente. De rol van de diakenen en hun verhouding tot de kerkenraad zal in 1829 worden vastgesteld door de synode.⁴² Artikel 90 stelt vast dat er op financieel gebied geen veranderingen plaats zullen vinden in de verhouding tussen de bestuurders van fondsen ten bate van de kerk en de kerkenraad. Artikel 93 biedt ruimte voor het handhaven van een eigen, weliswaar in overeenstemming met de algemene verordeningen functionerend, huishoudelijk reglement.

De invoering van het AR vond plaats zonder al te veel ophef. Er kwamen protesten binnen van een aantal classes, waaronder die van Amsterdam. Deze protesten waren niet zozeer op de inhoud, maar meer op het proces van invoeren gericht. De teneur was dat de kerk meer invloed had moeten hebben op de manier waarop het AR werd ingevoerd.⁴³ Het doel van Willem I, om het voorvaderlijke huis van de kerk goed te organiseren tot een ruimte waar iedereen zich thuis kon voelen⁴⁴ leek deels

---

⁴² G. v.d. Tuuk, *Handboek voor Hervormde predikanten en kerkenraadsleden* 1^e vervolg (Leeuwarden: J.W. Brouwer & P. Wiarda 1834), pp. 128-164.

⁴³ J. Roelevink, 'Het Algemeen Reglement van 1816: een hekgolf in de rivier' in: F. van Lieburg & J. Roelevink, *Ramp of redding* (Utrecht: Boekencentrum 2018), p. 48.

⁴⁴ J.A. Bornewasser, 'The authority of the Dutch State over the Churches, 1795-1853' in: J.A. Bornewasser, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context* (Amsterdam: van Soeren & Co 1989), p. 110.

bereikt. Het is echter de vraag in hoeverre de lokale gelovige zich kon vinden in dat doel. Daarnaast komt ook de vraag boven wat kerkleden lokaal eigenlijk merkten van de invoering van het AR.

Een groot deel van de welwillendheid jegens de kerkpolitiek van Willem I kwam voort uit zijn welwillendheid om de financiële tekorten van de kerk te verlichten, met name door vanuit de Rijkskas bij te dragen aan de predikantstraktementen. Volgens de grote voorman van de orthodoxie Groen van Prinsterer (1801-1876) vormde een andere reden voor de geringe protesten de blijdschap van de Nederlanders vanwege hun bevrijding van de Franse bezetter. Tijdens de jarenlange onderdrukking waren ze het gewend geraakt om te zwijgen, toen uit vrees, maar onder Willem I uit liefde en eerbied, om zo elke schijn van wantrouwen ten opzichte van het bestuur van de nieuwe vorst te vermijden.⁴⁵

Op termijn zou het AR echter steeds meer invloed krijgen op de dagelijkse gang van zaken. Het reglement werd in de loop der jaren namelijk steeds verder uitgebreid, met allerlei nieuwe regelingen. In 1820 bracht G. van der Tuuk (1772-1845)⁴⁶ een *Handboek voor Hervormde predikanten en kerkenraadsleden* uit, waarin alle verschillende reglementen verzameld waren. Uitgezonderd de registers werd dit een boekwerk van 494 pagina's.⁴⁷ In 1834 en 1843 kwamen er twee vervolgdelen uit met 289 en 438 pagina's.⁴⁸ Ook latere verzamelbundels met daarbij commentaar op de reglementen bereikten een forse omvang. De bundel van G. Bruna (1810-1886) kende nog een bescheiden omvang van 139 pagina's⁴⁹, terwijl die van C. Hooijer (1802-1873) 407 pagina's telde.⁵⁰

Het reglement groeide zo uit tot een monstrum waarbij de ontwikkelingen nauwelijks bij te houden waren. Een recensent schreef over zijn leeservaring van de reglementenbundel van Bruna het volgende: 'Ik vond eene oneindige menigte minutieuse bepalingen, zonder eenige aanwijzing van reden of grondbeginsel, op dien dorren, rammelenden, onaangenamen protocol-toon, die hier te lande tot een spreekwoord is geworden als type van het tegenovergestelde van alle welluidendheid en goeden smaak.'⁵¹ En verderop: 'Er is niets in den toon, wat vermoeden doet dat men een stuk van een geheel anderen aard voor zich heeft dan eene politie-wet of eene verordening op de schutterij of

---

⁴⁵ G. Groen van Prinsterer, *De maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het staatsrecht getoetst* (Leiden: S. en J. Luchtmans 1837), p. 25.

⁴⁶ Zie voor meer informatie over hem: A. de Groot, 'Tuuk, Gerhard van der' in: J. van den Berg e.a. (red.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme 4* (Kampen: Kok 1998), pp. 432-433.

⁴⁷ G. v.d. Tuuk, *Handboek voor Hervormde predikanten en kerkenraadsleden* (Leeuwarden: J.W. Brouwer & P. Wiarda 1820).

⁴⁸ G. v.d. Tuuk, *Handboek voor Hervormde predikanten en kerkenraadsleden 1^e vervolg* (Leeuwarden: J.W. Brouwer & P. Wiarda 1834) & G. v.d. Tuuk, *Handboek voor Hervormde predikanten en kerkenraadsleden 2^e vervolg* (Leeuwarden: J.W. Brouwer 1843).

⁴⁹ G. Bruna, *De reglementen voor de Nederlandsche Hervormde Kerk* (Sneek: J. F. van Druten 1878).

⁵⁰ C. Hooijer, *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Zaltbommel: J. Noman & Zoon 1846).

⁵¹ 'Brieven van een Brahmin, twee en twintigste brief' in: *Stemmen van waarheid en vrede* 1868, p. 930.

op de tucht aan boord van koopvaardijsschepen.⁵² In het vervolg van zijn artikel vallen woorden als 'kleingeestig', 'minutieuze bijzonderheden', 'protocolisatie' en toch ook 'slordigheid of gemis aan precisiteit van uitdrukking'. Het meest ernstige bezwaar echter is volgens deze auteur dat de grondslag waarop de Kerk rust in het AR totaal afwezig is.

Ook met het AR als nieuw bestuurlijk fundament voor de kerk bleek deze toch niet los te kunnen komen van de praktijk van lokale afspraken en regels. Maar vooral de werkwijze van de synode, die er voor koos om het kerkelijk leven te willen structureren met een enorme hoeveelheid uitvoeringsbepalingen, leidde tot toenemende begripsverwarring. Daardoor kregen plaatselijke kaderleden opnieuw meer ruimte voor hun eigen interpretatie van de door een bovenlokale instantie opgelegde regels in dit geval in de vorm van het AR.

De zojuist aangehaalde recensent van *Stemmen van waarheid een vrede* verwoorde in zijn recensie zijn hiervoor genoemde grootste bezwaar als volgt: 'maar wat mij daarbij tevens getroffen heeft, is de afwezigheid, in het Algemeen Reglement, van elke opgave omtrent den grondslag waarop de Hervormde Kerk rust... Geenerlei basis wordt genoemd in het geheele reglement... Er wordt niet gezegd waar die te handhaven leer te vinden is, waar die kennis moet gezocht worden; - men zegt mij dat dit in een ander reglement is te vinden, waarbij den predikanten wordt voorgeschreven wat zij moeten verkondigen; maar men zegt mij ook, dat de uitdrukkingen daar ter plaatse zeer rekbaar zijn.'⁵³

Terecht constateerde de onder het pseudoniem 'Ramanah' schrijvende recensent dat de leer in het AR een abstractie blijft die een ieder op zijn manier in lijkt te kunnen vullen. Deze omgang met de leer was precies in lijn met het doel van Willem I: het creëren van een kerk waar iedere Nederlander zich thuis kon voelen.

In eerste instantie leek deze opzet van Willem I te slagen. Bij het invoeren van het AR leverde de afwezigheid van een theologische grondslag geen problemen op. Maar vanaf 1827 brak er een discussie los over de betekenis van de Drie Formulieren van Enigheid⁵⁴ in de proponentformule.⁵⁵ Want in hoeverre moesten aankomende predikanten zich verbonden weten aan deze

---

⁵² Idem, p. 931.

⁵³ Idem, pp. 933-934.

⁵⁴ De Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Dordtse Leerregels en de Heidelbergse Catechismus. Voor de Drie Formulieren als 19^e eeuwse identitymarker zie: J. Vree, 'Drie Formulieren van Enigheid' in: G. Harinck, H. Paul & B. Wallet (red.), *Het gereformeerde geheugen* (Amsterdam: Bert Bakker 2009), pp. 119-129.

⁵⁵ Voor de tekst van deze formule zie: C. Hooijer, *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Zaltbommel: J. Noman & Zoon 1846), p. 56. Zie ook: A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (Kampen: Kok 2004), pp. 41-42. Deze heeft het over art. 38. Tot 1831 ging het om art. 28 van het reglement op het examen. Het nieuwe reglement op het examen werd op 30-12-1831 door Willem I goedgekeurd. Zie: G. v.d. Tuuk, *Handboek voor Hervormde predikanten en kerkenraadsleden 1^e vervolg* (Leeuwarden: J.W. Brouwer en P. Wiarda 1834), pp. 207-225.

geloofsbelijdenis? Moesten zij de Drie Formulieren onderschrijven 'omdat' (quia) zij of 'voor zover' (quatenus) zij overeenkwam met de Bijbel? De laatste interpretatie bood een veel grotere interpretatievrijheid. De Drie Formulieren waren dan namelijk slechts een weergave van een onvolledige interpretatie van de Bijbel. De orthodoxe partij binnen de Nederlandse Hervormde Kerk kwam hier fel tegen in verzet. Volgens hen moesten voorgangers de Bijbel uitleggen volgens de interpretatie van de Drie Formulieren omdat deze formulieren een zuivere samenvatting boden van de Bijbelse boodschap. De orthodoxen vonden dat op een ieder die van deze formulieren afweek leertucht moest worden toegepast. Ambtsdragers die zich hier niet aan hielden zouden dus moeten worden geschorst of afgezet.

De Groninger richting binnen de Nederlandse Hervormde Kerk stond daar diametraal tegenover. Deze richting dankte haar naam aan een recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* die in de in 1843 door L.G. Pareau (1800-1866), hoogleraar aan de theologische faculteit van de universiteit van Groningen, gehouden oratie ter gelegenheid van het neerleggen van het rectoraat en een in 1844 gepubliceerde prekenbundel van twaalf alumni van de Groninger faculteit, een nieuwe theologische richting ontdekte.⁵⁶ In 1846 nam A. des Amorie van der Hoeven jr. in *De Gids* deze terminologie over door de theologische handboeken die gezamenlijk door P. Hofstede de Groot en L.G. Pareau geschreven waren te typeren als producent van de 'Groningsche rigting'.⁵⁷

De theologie van de Groninger Richting, waarvan de vertegenwoordigers zichzelf liever 'evangelisch' noemden, kenmerkte zich door drie grondgedachten: Allereerst stelden zij voort te bouwen op een in hun ogen typisch Nederlandse theologie, gevoed door christelijk humanisme en verdraagzaamheid. Juist diegenen die door de Gereformeerde Kerk als ketters of dwalend werden beschouwd zoals de Remonstranten en de dopers waren voor hen lichtende voorbeelden.⁵⁸ Ten tweede was voor hen het gevoelsleven essentieel.⁵⁹ De grote voorman van de Groningers, P. Hofstede de Groot (1802- 1886) vond dat religie als gevoel van liefde het hoogste goed was.⁶⁰ Geloven had dus alles te maken met het innerlijk. De derde grondgedachte had betrekking op de ontwikkeling van de mensheid. De Groningers zagen het christendom als de vervulling van de ware humaniteit. Door het geloof was er een nieuw leven mogelijk in Christus. Maar God werkte ook in de geschiedenis. In de geschiedenis zagen de Groningers een vooruitgang waarin de mens steeds meer gelijkvormig werd aan God, mits hij maar goed werd opgevoed en gevormd in verbinding met Jezus.⁶¹

---

⁵⁶ J. Vree, *Kerk, huis school en staat* (Hilversum: Verloren 2017), p. 53.

⁵⁷ Idem, p. 53.

⁵⁸ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (Kampen: Kok 2004), p. 45.

⁵⁹ Idem, pp. 47-48.

⁶⁰ J. Vree, *De Groninger Godgeleerden* (Kampen: Kok 1984), p. 337.

⁶¹ Idem, pp. 333-336. A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (Kampen: Kok 2004), p. 49.

De kerk was voor deze opvoeding tot God gelijkvormige mensen het ultieme middel. In de denkwijze van de Groningers werd de kerk dan ook gezien als een opvoedingsinstituut.⁶²

Door deze manier van denken was het mogelijk om een aantal klassieke kerkelijke dogma's naar de achtergrond te laten verdwijnen of zelfs voor onwaar te houden.⁶³ De mensheid kreeg namelijk naarmate de tijd verstreek steeds betere inzichten en kon volgens de Groningers dus gerust afscheid nemen van oude standpunten die botsten met nieuwe inzichten over theologische matigheid, het innerlijk gevoelsleven en de vooruitgang van de mensheid. Zo namen de Groningers afstand van de twee naturenleer van Jezus en beschouwden Hem als een persoon met een god-menselijke natuur.⁶⁴ Ook namen ze afstand van de triniteit. Jezus verklaart zichzelf namelijk ondergeschikt aan de Vader en de Vader is dus meer dan de Zoon. En de Geest is geen persoon maar een kracht die zich op allerlei manieren openbaart in de wereld, maar het meest volmaakt in de kerk van Christus.⁶⁵ Persoonlijk had Hofstede de Groot, naar eigen zeggen, in 1822 al afscheid genomen van het dogma van uitverkiezing en verwerping toen zijn zoon Ignatia op 17-jarige leeftijd overleed.⁶⁶

De na 1850 ontstane moderne richting⁶⁷, gekenmerkt door haar visie op de onmogelijkheid van het wonder, de legitimiteit van de historische Bijbelkritiek, het bevorderen van het zedelijk idealisme en het evolutiegeloof, schaarde zich aan de kant van de Groningers als het ging om het vermijden van leertucht.

Alle partijen binnen de hervormde kerk voelden een bepaalde angst voor eventuele consequenties van het AR. Zo waren de orthodoxen bang dat het AR niet enkel gebruikt zou worden voor het volgen van correcte procedures, maar ook om de uiting van het orthodoxe standpunt inzake de leer te bemoeilijken of zelfs te verhinderen. Het waren namelijk formele aspecten uit de reglementenbundel die werden gebruikt om ds. H. de Cock te schorsen, een gevaarlijk precedent in de ogen van de orthodoxie.⁶⁸ Anderzijds ontstond er bij de Groningers angst voor een nieuw ingevoerde leertucht toen de synode zes artikelen wilde invoeren die erop gericht waren om de theologische hoogleraren sterker aan de kerk, en dientengevolge aan de gereformeerde belijdenis, te binden. Fel klonk hun protest: 'niet van Rome willen wij verlost zijn, om onder 's Gravenhage te komen!'⁶⁹ Zij zagen scherp het gevaar dat hun vertegenwoordigers zich telkens weer zouden moeten

---

⁶² J. Vree, *Kerk, huis school en staat* (Hilversum: Verloren 2017), p. 30.

⁶³ Th.L. Haitjema, *De nieuwere geschiedenis van Neerlands kerk der hervorming* ('s Gravenhage: Boekencentrum 1964), p. 110.

⁶⁴ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (Kampen: Kok 2004), p. 51.

⁶⁵ Idem, pp. 51-52.

⁶⁶ J. Vree, *Kerk, huis school en staat* (Hilversum: Verloren 2017), p. 22.

⁶⁷ K.H. Roessingh, *Het modernisme in Nederland* (Haarlem: de erven F. Bohn 1922), p. 234.

⁶⁸ O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (Nijkerk: Callenbach 1972), pp. 315-316.

⁶⁹ J. Vree, *Kerk, huis school en staat* (Hilversum: Verloren 2017), p. 102.

verantwoorden voor de vrijheden die die vertegenwoordigers zich permitteerden ten opzichte van de gereformeerde belijdenis.

De enige richting die zich binnen de Nederlandse Hervormde Kerk min of meer onttrok aan de angst voor het AR werd gevormd door de beweging van de ethische theologie. Deze richting nam een eigen positie in tussen het modernisme en de confessionele richting binnen de Nederlandse Hervormde Kerk.⁷⁰ Een van hun voormannen, J.H. Gunning jr. (1829-1905) stelde zich zowel teweer tegen leertucht alsook tegenover het moderne geluid binnen de kerk. Hij oordeelde negatief over het AR omdat hij het zag als een belemmering voor het geestelijk leven. Hij verwachtte dat juist in de confrontatie van de verschillende richtingen duidelijk zou worden wie gelijk had omdat de waarheid uiteindelijk zou overwinnen.⁷¹ Gunning was juist bang dat door het uitoefenen van leertucht de kerk opgesloten zou raken in het eigen gelijk waardoor legitieme vragen vanuit de moderne wereld aan de kerk bij voorbaat verdacht waren en uiteindelijk de kerk volledig irrelevant zou worden voor de wereld.

Het AR kwam gaandeweg van meerdere kanten onder vuur te liggen. De in deze thesis te bespreken conflictsituaties in Hasselt speelden zich geruime tijd na de invoering van het AR af. Het AR had toen al jarenlang zonder al te grote problemen gefunctioneerd. De stelling laat zich verdedigen dat het een kader bood waarbinnen de latere discussies konden worden gevoerd, ook door wie een ander standpunt innam dan dat van het AR zelf of aanleiding zag tot het indienen van een protest.

Het op 23 november 1816 vastgestelde onderdeel van het AR, het 'reglement op de uitoefening van kerkelijk opzicht en tucht'⁷², dat in 1825 gewijzigd werd⁷³, gaf duidelijke richtlijnen hoe te handelen in geval van een conflict of een tuchtwaardige kwestie. Artikel 1 van dit reglement stelde dat er vier vergaderingen waren, met hun eigen bevoegdheden al naar gelang de situatie. De kerkenraad, het klassikaal bestuur, het Provinciaal Kerkbestuur en de Synode. Al deze vergaderingen hadden volgens dit onderdeel van het reglement als taak om 'de Godsdienst', en dan in het bijzonder de hervormde leer te handhaven. Ook moest men toezien op de zuiverheid van zeden, en optreden tegen handelingen die in strijd waren met de kerkelijke wetten en reglementen.

---

⁷⁰ N.W. den Bok, L. Mietus & J. Muis, 'Inleiding' in: J.H. Gunning jr. *Verzameld werk I 1856-1878* (Zoetermeer: Boekencentrum 2012), p. 7.

⁷¹ Idem, p. 15, In het verzameld werk I komt dit met name aan de orde in de volgende titels: *Beginsel en meningen* (1860), *Een doel, twee wegen* (1864), *Zestien stellingen betreffende het stemrecht der gemeente* (1867).

⁷² Zie: G. v.d. Tuuk, *Handboek voor Hervormde predikanten en kerkenraadsleden* (Leeuwarden: J.W. Brouwer & P. Wiarda 1820), pp. 398-431.

⁷³ C. Hooijer, *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Zaltbommel: J. Noman & Zoon 1846), p. 123.

De kerkelijke vergaderingen moesten zich onthouden van uitspraken over zaken die tot het burgerlijk recht behoorden en moesten volgens het reglement vooral letten op de ambtsdragers die rechtstreekse invloed op de gemeente hadden (art. 4, 1825).

In het geval van kerkelijke zaken kon een gemeentelid terecht bij de kerkenraad en indien gewenst in appel gaan bij het klassikaal bestuur, de zaak van een ambtsdrager of kandidaat werd dan eerst behandeld door het klassikaal bestuur en als een van de partijen in hoger beroep wilde kwam men bij het Provinciaal Kerkbestuur terecht (art. 3, 1816/1825).

Kerkenraden waren bevoegd om tucht⁷⁴ te oefenen over de leden der gemeente, catechiseermeesters en catechiseermeesteressen⁷⁵, ziekenbezoekers⁷⁶, oefeninghouders⁷⁷ en alle anderen die een kerkelijke aanstelling hadden. Predikanten, kandidaten en proponenten⁷⁸, ouderlingen en diakenen vielen buiten de bevoegdheid van de kerkenraad om tucht te oefenen (art. 26, 1825). Kwesties rondom hun levenswandel of functioneren moesten bij het klassikaal bestuur en in appel bij het Provinciaal Kerkbestuur behandeld worden.

Zo was het voor een ieder duidelijk welke organen welke rechtsbevoegdheid hadden. Tot in details werd in het reglement uitgewerkt welke taken en bevoegdheden de betrokkenen bij de rechtsgang hadden, met welke termijnen men rekening moest houden en wie welke kosten moest betalen.

---

⁷⁴ De kerkelijke tucht is een middel om het geestelijk leven van de gemeente op te bouwen en orde te bewaren in de kerk. Verschillende vormen van tucht, door de kerkelijke ambtsdragers uitgevoerd, zijn: onderling vermaan, ontzegging van de sacramenten, uitsluiting van de gemeente. Ook op ambtsdragers kan tucht toegepast worden zij kunnen als ambtsdrager worden geschorst of uit hun ambt worden ontzet. Zie ook: H. C. Endelijk, 'Kerkelijke tucht' in: *Christelijke encyclopedie* II (Kampen 2005³), p. 995.

⁷⁵ Zie: Reglement op het Godsdienstig onderwijs in de Nederlandsche Hervormde Kerk in: *Reglementen, vervaardigd door het Nationaal Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, en goedgekeurd door Zijne Majesteit den Koning den 30sten juli. 1816* ('s Gravenhage: Johan Allart 1816). Catechiseermeesters en meesteressen stonden, tegen vergoeding, de predikanten bij in het onderwijzen van de gemeente in de Bijbelse geschiedenis en de christelijke geloofs- en zedeleer. Zij werden geselecteerd uit de 'kundige en waardige leden' van de gemeente, moesten minimaal twee jaar lidmaat zijn van de Hervormde kerk, van onbesproken en voorbeeldig gedrag zijn, zich twee jaar hebben geoefend in het geven van onderwijs onder toezicht van een predikant en niet ouder zijn dan dertig jaar bij aanvang van de opleiding hen gegeven door de predikant (art. 1,9, 17). Zij werden geëxamineerd op hun kennis van de gewijde geschiedenis, inhoud van de Bijbelboeken, de christelijke geloofs- en zedeleer, de kerkgeschiedenis en hun beheersing van de 'Hollandsche Taal' (art. 19). De predikant bleef de eerstverantwoordelijke voor het peil van het godsdienstig onderwijs, maar het was de kerkenraad die de catechiseermeester verkoos en aanstelde (art. 23). Deze functionarissen konden behalve aan een specifiek kerkgebouw ook aan scholen, armenhuizen en openbare gestichten verbonden worden (art. 12).

⁷⁶ De ziekenbezoekers werden geselecteerd uit de catechiseermeesters en meesteressen. Zij bezochten de zieken van de gemeente Zie: Reglement op het Godsdienstig onderwijs in de Nederlandsche Hervormde Kerk (art. 11, 26, 27, 40).

⁷⁷ Oefeninghouders zijn bevoegde catechiseermeesters en in theorie catechiseermeesteressen die na toestemming van de predikant van de gemeente een oefening (kerkelijke samenkomst) mogen houden (art. 14 & 15).

⁷⁸ Proponenten zijn kandidaten die hun examens geheel hebben voltooid en gerechtigd zijn een beroep te ontvangen.

In 1852 werd er zelfs een compleet herzien AR ingevoerd, waarbij dit keer wel de kerkelijke weg werd bewandeld.⁷⁹ Het was mede dankzij de nieuwe grondwet van 1848 dat de bevoegdheden die Willem I naar zich toe getrokken had nu weer naar de kerk verschoven.⁸⁰ De kerk kreeg meer ruimte om haar eigen zaken te behartigen, maar schonk deze ruimte nog niet aan het grondvlak. In 1867 werd er een stap gezet in de richting van verdere democratisering, het werd toen mogelijk voor gemeentelieden om via kiescolleges invloed uit te oefenen op de verkiezing van kerkenraadsleden en de beroeping van predikanten.⁸¹

In de volgende paragrafen wil ik nagaan welke rol het Algemeen Reglement speelde in het kerkelijk leven van de hervormde gemeente te Hasselt. We beginnen daarbij met een schets van de bestaande historiografie van Hasselt.

---

⁷⁹ J. Roelevink, 'De Hervormde kerk wankelend op eigen benen: de herziening van het Algemeen Reglement in 1852' in: F. van Lieburg & J. Roelevink, *Ramp of redding* (Utrecht: Boekencentrum 2018), p. 144.

⁸⁰ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (Kampen: Kok 2004), p. 156.

⁸¹ Idem, pp. 145-146.

Historie en historiografie van Hasselt: beschikbare bronnen en literatuur

In deze paragraaf geef ik een kort overzicht van de primaire bronnen die ik voor deze thesis gebruikt heb en daarnaast van de relevante literatuur over de kerkgeschiedenis van Hasselt in de 19^e eeuw. Ik behandel eerst de gebruikte archieven, geef daarna een kort overzicht van de overige gebruikte bronnen en behandel daarna kort de relevante publicaties die het kerkelijk leven in Hasselt in de 19^e eeuw als (deel)onderwerp hebben. Het gaat om studies van L.J. Joosse⁸², W. Frijhoff⁸³, R. Bosch⁸⁴, J. Wesseling⁸⁵, L. Bezemer⁸⁶ en E. Mijnheer⁸⁷. Het werk van Frijhoff en Wesseling is ook onderwerp van bespreking geweest tijdens de specialisatiecursus kerkgeschiedenis voorafgaand aan het schrijven van de thesis.

De archieven

Zoals we in de vorige paragraaf hebben gezien was aan het begin van de 19^e eeuw de verhouding tussen overheid en kerk zeer gecompliceerd. Wie in de praktijk verantwoordelijk was voor wat, bleef nog wel eens gehuld in de nevelen van gewoonterecht, besluitvorming achter gesloten deuren en een vrijmoedige lokale interpretatie van nationale regelgeving. De historicus die zich achteraf een beeld probeert te vormen wordt niet minder met deze situatie geconfronteerd dan degenen die het aanging in de tijd zelf.

Dit zien we dan ook terug in de archieven. Voor de geschiedenis van de stad Hasselt zijn de archieven van het Stadsbestuur Hasselt (1425-1811) en de Gemeente Hasselt (1813-1912) van groot belang. Ook voor wat betreft de kerkgeschiedenis van Hasselt leveren deze collecties de nodige

---

⁸² L.J. Joosse, *Ende Godts daden niet vergeten* (Enschede: J. Boersma BV 1977).

⁸³ W.T.M. Frijhoff, 'De Heilige Stede van Hasselt (Ov.). Gestalte, waarden en functies van een herleeftede bedevaart in een diaspora-parochie.' In: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 7, (1977), pp. 14-54.

Frijhoff, W. T. M., 'Geloofsleven, politiek en maatschappij. Hypothesen over de middeleeuwse oorsprong van de Heilige Stede van Hasselt (Ov.)' in: *Volkkundig Bulletin* 6 (1 juni 1980), pp. 1-25.

Frijhoff, W.Th.M., 'De oorsprong van de Heilige Stede van Hasselt' in: *IJsselacademie* 24 (4) (2001), pp. 100-108 (via: <http://www.dboverijssel.nl/archieven/11473>).

⁸⁴ R. Bosch, 'Het ontstaan van de Gereformeerde Kerk; de Afscheiding van 1835' in: F. Pereboom, R. Bosch & J.J.P. Boezeman (red.), *Uit de geschiedenis van Hasselt* (Kampen: IJsselacademie 1982), pp. 149-166.

⁸⁵ J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel I* (Groningen 1984).

⁸⁶ L. Bezemer, *Breuk of wederkeer: Afscheiding in Hasselt (1835-1869)* (Hasselt: Scriptie Geschiedenis M.O. tweede gedeelte Noordelijke Leergangen Zwolle 1986). Geraadpleegd via: <http://www.dboverijssel.nl/archieven/14027>.

⁸⁷ E. Mijnheer, *De Afscheiding en haar gevolgen voor Hasselt* (Hasselt: scriptie ten behoeve van de afronding van het kerkelijk examen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht 1990).

informatie. Zo vielen de kerkmeesters⁸⁸, die de financiën van de kerk beheerden, onder het toezicht van de magistraat.⁸⁹ Archivalia met betrekking tot de financiën van de kerk zijn dan ook te vinden in het archief van het stadsbestuur. Tot in de twintigste eeuw bleven er landelijk banden tussen kerk en overheid bestaan in de vorm van het toekennen van een Rijkstraktement aan de hervormde predikanten ter plaatse en bleven in Hasselt overheid en kerk samenwerken in het gecombineerd armenbestuur. Dit hield in dat de plaatselijke overheid en de diaconie van de hervormde gemeente te Hasselt samenwerkten in het ondersteunen en verzorgen van mensen die opvang of financiële ondersteuning nodig hadden.

De archieven van het stadsbestuur tijdens de Republiek en de latere gemeente Hasselt bevinden zich in de Collectie Overijssel en kenmerken zich door hun uitgebreidheid.⁹⁰ Het archief van het stadsbestuur Hasselt is geïnventariseerd door W.J. Formsma (1903-1999), terwijl het archief van de gemeente Hasselt een inventaris kent van de hand van J.O. v.d. Vegte (1930-2021). Deze archieven zijn met name van belang voor informatie over de predikantsberoepingen voor 1816 en de financiële omstandigheden van de kerk.

Naast deze archieven heb ik uitvoerig gebruik gemaakt van het archief van de Hervormde gemeente Hasselt. Dit archief is in 1966 geïnventariseerd door H. Brouwer (1895-1971). Nadien is er nog wel materiaal toegevoegd, maar dit is niet opgenomen in een inventaris. Begin 2021 zijn gemeenteleden begonnen met het actualiseren van de bestaande inventaris.

De huidige inventaris is onderverdeeld in drie hoofddelen:

- Kerkenraad
  - o Algemeen
  - o Organisatie
- Diaconie
  - o Algemeen
  - o Organisatie

---

⁸⁸ De functie van kerkmeester dateerde al van voor de Reformatie. De kerkmeesters werden door de magistraat aangesteld en hadden als taak de inkopen voor de kerk te verzorgen en toe te zien op het onderhoud van de gebouwen (al dan niet betaald). In Kampen collecteerden zij ook en benoemden de organist. Jaarlijks dienden de kerkmeesters bij het stadsbestuur rekenschap af te leggen. Na de Reformatie blijft dit het geval. Vlak na de Reformatie kwam het veelvuldig voor dat de kerkmeesters rooms-katholiek bleven. Zie F. v.d. Pol, *De Reformatie te Kampen* (Kampen: Kok 1990), p. 21, pp. 306-307. En: A.Th. Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen* (Franeker: Wever van Wijnen 1991), p. 22, p. 107. Zie ook: C. Hooijer, *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Zaltbommel: J. Noman & Zoon 1846), pp. 195-198.

⁸⁹ Zie voor de precieze bestuurlijke verhoudingen de volgende paragraaf.

⁹⁰ Collectie Overijssel, Stadsbestuur Hasselt, Archieftoegang 1365.1 & Gemeente Hasselt, Archieftoegang 1365.3

- Beheer der bezittingen
- Kapitaal
- Financiën
- Armenzorg
- Arm-, wees, en ziekenhuis
- Kerkvoogdij
  - Algemeen
  - Organisatie
  - Taken
  - Beheer der bezittingen
  - Financiën
  - School

Uit het archief heb ik vooral van de acta van de kerkenraad gebruik gemaakt en van de bewaard gebleven correspondentie, de jaarrekeningen en notulen van de kerkvoogdij.

Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van het archief van de classis Zwolle (1603-2004).⁹¹ Dit archief verschaftte mij informatie over het aantal gemeenteleden van de hervormde gemeente van Hasselt. Verder waren in dit archief voor de thesis twee dossiers van bijzonder belang:

1. Het geschil van de ouderlingen en diakenen te Hasselt met de beide predikanten over de waarneming der predikdiensten, 1839-1842.⁹²
2. Het geschil tussen diakenen en opperregenten van de gecombineerde hervormde armenstaat te Hasselt over de begrenzing van beider beheer, 1841-1843.⁹³

Bovengenoemde archieven bevinden zich ook in de Collectie Overijssel. Een laatste door mij geraadpleegde archief is dat van de Vrienden der Waarheid. Dit archief bevindt zich in Utrecht en bevat onder andere een aantal jaargangen van het *Maandblad van de Evangelisten van de Nederlandsche Vereeniging van Vrienden der Waarheid*.⁹⁴ Het raadplegen van dit archief was van belang omdat een van de hoofdbestuursleden van deze vereniging, K. van Genne (1812-1890) een belangrijke rol speelde in de kerkelijke ontwikkelingen binnen de Nederlandse hervormde gemeente van Hasselt en op verschillende momenten zijn visie op het kerkelijk leven in Hasselt in de negentiende eeuw heeft gegeven.

---

⁹¹ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1

⁹² Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 80.

⁹³ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 81.

⁹⁴ Het Utrechts Archief, Vereeniging Vrienden der Waarheid, Archieftoegang 66-1 Inv. Nr. 36.

Overige primaire bronnen en literaire terugblikken

Behalve de archieven gaven ook kranten en periodieken de nodige informatie. Deze werden voornamelijk geraadpleegd via www.delpher.nl en www.digibron.nl. Onder andere het bekeringsverhaal van K. van Genne werd op deze wijze achterhaald. Ook de publicaties van ds. Bruna konden online worden getraceerd.⁹⁵

Een andere bron die ons ter beschikking staat als het gaat om de geschiedenis van Hasselt in de 19^e eeuw is het werk *Toen... en nu* van H. de Veer (1829-1890).⁹⁶ De latere predikant, literator en schooldirecteur schreef over het stadje waar hij vanaf 1835 tot en met 1846 leerling was op de kostschool van de heer Soeters (1808-1877) te Hasselt⁹⁷ en daarnaast onderwijs ontving in de klassieke talen van ds. G. Bruna (1810-1886)⁹⁸: 'Ik heb 't stadje later meermalen een nest hooren noemen en tot mijne schande moet ik bekennen zelf in arrenmoede over mijne teleurgestelde verwachtingen dit epitheton wel eens te hebben gebruikt.'⁹⁹

Alhoewel hij veel sympathie voor het stadje koesterde moest De Veer bekennen dat Hasselt een vervallen indruk maakte in de tijd dat hij er zijn kostschoolopleiding genoot. Als kleine jongen genoot hij van de romantische aanblik die de vervallen stadswallen boden, reed hij over de oneffen geplaveide Hoofdstraat¹⁰⁰, liep hij door de gezellige straatjes en trok de omringende natuur in. Dit alles onder het waakzaam oog van zijn stadsgenoten. Want ook de sterk aanwezige sociale controle drukte een stempel op zijn jeugd.¹⁰¹

Het werk van De Veer geeft een prachtige impressie van hoe het dagelijks leven in Hasselt werd gezien door een kostschooljongen. Zo is het een mooie aanvulling op het beschikbare archiefmateriaal en de daaruit voortvloeiende studies naar de geschiedenis van Hasselt.

Historiografie aangaande Hasselt

Voor de algemene geschiedenis van Hasselt zijn twee werken van groot belang. Allereerst de stadsgeschiedenis *Uit den ashkolk der vergetelheid* van J. Mooijweer en W. Coster. In dit boek geven zij een overzicht van de Hasseltse geschiedenis vanaf 1252 tot en met 2002. Voor wat betreft de

---

⁹⁵ Zie de volgende paragrafen.

⁹⁶ H. de Veer, *Toen... en nu* (Amsterdam: Gebroeders Kraay 1877).

⁹⁷ Zie voor deze kostschool: F.W. Schmidt, 'Het instituut van Soeters' in: *Histovisie* juli 2015, nr. 3 via: <https://www.histovisie.nl/HV%2015.3.pdf>.

⁹⁸ J. ten Brink, 'H. de Veer' in: J. ten Brink, *Onze hedendaagsche letterkundigen* (Amsterdam: Tj van Holkema z.j.), pp. 2-3.

⁹⁹ H. de Veer, *Toen... en nu* (Amsterdam: Gebroeders Kraay 1877), 28.

¹⁰⁰ Waarschijnlijk de huidige Hoogstraat.

¹⁰¹ H. de Veer, *Toen... en nu* (Amsterdam: Gebroeders Kraay 1877), 25-43, 197-216.

kerkelijke situatie in de 19^e eeuw is het boek erg beknopt. In drie pagina's (inclusief foto's) wordt het kerkelijk leven beschreven waarbij de nadruk valt op de Afscheiding van 1834 en de ontwikkeling van de rooms-katholieke parochie in Hasselt.¹⁰² Een verklaring hiervoor is dat er over de rooms-katholieke en gereformeerde geschiedenis in Hasselt meer is gepubliceerd dan over de geschiedenis van de plaatselijke hervormde gemeente. Dit blijkt zijn weerslag te hebben op de algemene literatuur over Hasselt.

Het werk van F.W. Schmidt, *Te laate genodigt of in 't geheel vergeten* is voor deze thesis van belang vanwege zijn beschrijving van de bestuursorganen in en rondom Hasselt van 1621 tot aan 1795.¹⁰³ Zo wordt duidelijk hoe complex de verhoudingen waren binnen Hasselt, maar ook tussen de diverse regionale en nationale bestuursorganen. Deze verhoudingen worden na 1795 langzaam maar zeker minder complex, maar werken nog wel lang door.

Gedurende de specialisatiecursus Kerkgeschiedenis werd bevestigd dat de geschiedschrijving van Hasselt zich voor wat de kerkgeschiedenis betreft vooral richt op rooms-katholieken en afgescheidenen. Ook werd duidelijk dat voor de beschrijving van beide groepen een geheel andere methode van geschiedschrijving is gebruikt. W. Frijhoff is de naam die onlosmakelijk met de geschiedschrijving van de parochie in Hasselt is verbonden. Hij gaf in zijn artikelen een kritische beschrijving van de ontwikkeling van de lang zo succesvolle bedevaart in Hasselt.¹⁰⁴ Zijn methode is die van de religiegeschiedenis. In deze methode wordt de religieuze geschiedenis beschreven in een breder kader dan kerk en theologie in engere zin. Ook de antropologie en sociologie doen mee in het historisch onderzoek.

Frijhoff beschrijft hoe de clerus na de scheiding van kerk en staat de Heilige Stede wilden inzetten als regionale focus van een herlevend katholicisme. Met name pastoor J.R. van Groeningen (1845-1915) liet geen middel onbenut om de Heilige Stede in haar oude Middeleeuwse luister te herstellen. Achteraf wordt dit streven door Frijhoff geanalyseerd als een vorm van 'invented history', die meer zegt over Van Groeningen dan over het veronderstelde oorsprongswonder in 1219 en de connotatie daarvan met een begane heiligschennis. De legende bood een prachtige gelegenheid om een link te leggen met de onderdrukking door de protestanten tijdens de Republiek en het verzet

---

¹⁰² W. Coster & J. Mooijweer, *Uit den ash kolk der vergetelheid, Geschiedenis van de stad Hasselt 1252-2002* (Kampen: IJsselacademie 2003), pp. 214-216.

¹⁰³ F.W. Schmidt, *Te laate genodigt of in 't geheel vergeten* (Kampen: IJsselacademie 2001).

¹⁰⁴ W.T.M. Frijhoff, 'De Heilige Stede van Hasselt (Ov.). Gestalte, waarden en functies van een herleeft bedevaart in een diaspora-parochie.' In: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 7, (1977), pp. 14-54.

Frijhoff, W. T. M., 'Geloofsleven, politiek en maatschappij. Hypothesen over de middeleeuwse oorsprong van de Heilige Stede van Hasselt (Ov.)' in: *Volkkundig Bulletin* 6 (1 juni 1980), pp. 1-25.

Frijhoff, W.Th.M., 'De oorsprong van de Heilige Stede van Hasselt' in: *IJsselacademie* 24 (4) (2001), pp. 100-108 (via: <http://www.dboveriijssel.nl/archieven/11473>).

daartegen onder een deel van de plaatselijke bevolking. Dit wonder en de nadruk op de autochtone inbreng in de cultus (de rooms katholieke inwoners van Hasselt aanbaden in het geheim op het terrein van de Heilige Stede) moesten borg staan voor de historische continuïteit vanaf de voor-reformatorische tijd tot en met 19e-eeuws Hasselt.

De ontwikkeling van de bedevaart is een mooie illustratie van de zich emanciperende rooms-katholieke gemeenschap. Dapper verweer tegen ongewenste invloed van bovenaf en een al dan niet geconstrueerde continuïteit van het ware geloof blijken van groot belang voor het zelfbeeld van de plaatselijke parochie. Frijhoff meent dat ook niet-religieuze motieven daarbij een rol speelden. Het resulteert in een veelzijdig beeld, inclusief de verhouding tot het geheel van de samenleving, andere geloofsgemeenschappen en de bovenlokale Rooms-katholieke Kerk.

Het waren niet alleen rooms-katholieken zoals pastoor van Groeningen die zich bedienden van deze aanvechtbare historiografische methoden om de positie van de eigen religieuze gemeenschap te versterken. Ook de nazaten van de Afscheiding en aanhangers van de Gereformeerde Bond gebruikten een geconstrueerd beeld, maar nu van een zuivere gereformeerde kerk in de eerste eeuwen na de Reformatie. Door de zuiverheid van de gereformeerde kerk tijdens de Republiek te benadrukken benadrukten zij het verval van de kerk in het eigen tijdsgewricht en benadrukten ze de historische continuïteit en legitimiteit van hun eigen positie. Geschiedenis werd zo een ideologisch wapen.¹⁰⁵

J. Wesseling kiest voor een andere benaderingswijze van de kerkgeschiedenis dan Frijhoff. Voor hem als protestant (gereformeerd vrijgemaakt) staan de confessionele ontwikkelingen centraal. Hij weet zich verbonden met de afgescheidenen, en lijkt in zijn werk uit te gaan van hun goed recht om te breken met een in zijn visie van het ware calvinisme afgeweken Nederlandse Hervormde Kerk. De afgescheidenen wilden zich aan de oudgereformeerde waarheid houden, terwijl de hervormde predikanten een religieus humanisme zouden hebben gepredikt, dat meer te maken had met staatskundige en filosofische premissen van hun eigen tijd dan met de Bijbel en de daarop gebaseerde belijdenisgeschriften. De relevantie van het onderwerp lijkt voor Wesseling mede te zijn ingegeven door soortgelijke motieven tijdens de Vrijmaking van 1944.

Ook hier lijkt, net als in het geval van de Heilige Stede, sprake van een zoektocht naar zoveel mogelijk continuïteit tussen het verleden en latere ontwikkelingen. Voor Wesseling weegt de continuïteit met de kerk van de Reformatie zwaar. Hij sluit hiermee aan bij de claim die de Afscheidenen zelf legden: zij vormden de ware voortzetting van het calvinisme in Hasselt. De hervormde gemeente van Hasselt heeft daarmee eigenlijk afgedaan en wordt neergezet als een massief blok waarin humanisme en vrijzinnigheid hoogtij vierden – een situatie die naar zijn mening

---

¹⁰⁵ Tijdens het Samen Op Wegproces zien we dit gebruik van de geschiedenis opnieuw, bijv. in: W.J. op 't Hof (red.), *Belijdenis en verbond* (Zoetermeer: Boekencentrum 2003).

pas zou veranderen met de opkomst van de Gereformeerde Bond aan het einde van de negentiende eeuw.

In zijn werk blijkt dat Wesseling veelvuldig gebruik maakt van het werk van Joosse en Bosch. Joosse (eveneens gereformeerd vrijgemaakt) vertegenwoordigt m.i. een extreme vorm van confessionele geschiedschrijving.¹⁰⁶ Zijn verkenningen in de geschiedenis van het kerkelijk leven van Hasselt staan in het perspectief van een voortdurende reformatie: telkens weer zijn er conflicten nodig om de mensen bij Gods Woord te bewaren.¹⁰⁷

Degenen die in het conflict aan de kant staan van de zich als orthodox bestempelende aanhangers van de gereformeerde leer zoals deze vorm krijgt in de lijn van de Afscheiding hebben dan ook bij voorbaat gelijk. Zo werd volgens Joosse door de invoering van het Algemeen Reglement 'de bestuurlijke eenheid gesteld boven de waarheid Gods'.¹⁰⁸ En dat degenen die zich van de Nederlandse Hervormde Kerk afscheidden niet eerder actie ondernamen tegen deze schending van de waarheid Gods door de invoering van het AR komt volgens Joosse omdat zij niet overhaast te werk wilden gaan.¹⁰⁹ Als in 1889 in Hasselt de Doleantie plaatsvindt, is volgens Joosse de voor de hand liggende conclusie dat er niet meer dan vijftien manslidmaten¹¹⁰ in de hervormde gemeente onvoorwaardelijk in wens en in te stemmen met de gereformeerde belijdenis, ook als het om de kerkregering gaat.¹¹¹ Het beeld van de hervormde ambtsdragers die door Joosse beschouwd worden als 'vrijzinnig'¹¹² blijft echter uiterst algemeen en valt op deze manier nauwelijks te toetsen.

R. Bosch ontkomt aan deze confessionele scherpslijperij doordat hij in zijn artikel over de Afscheiding in Hasselt dichter bij de bronnen blijft. Maar ook bij hem worden de conflicten in de jaren dertig en veertig geplaatst in het kader van een strijd tussen een tot de middenstand behorende 'orthodoxie' en een 'liberale' elite.¹¹³ Dat verklaart niet waarom deze orthodoxen zich in

---

¹⁰⁶ Een manier van schrijven die past binnen de toen aanwezige cultuur binnen de Gereformeerde kerken (vrijgemaakt), met een sterke nadruk op zuiverheid, strijdbaarheid en legitimisme. Zie daarvoor: M. te Velde, 'Vrijgemaakte vreemdelingen tussen verleden en toekomst' in: M. te Velde & H. Werkman (red.), *Vrijgemaakte vreemdelingen* (Barneveld 2007), pp. 175-200 en daar m.n. pp. 191-197.

¹⁰⁷ L.J. Joosse, *Ende Godts daden niet vergeten* (Enschede: J. Boersma BV 1977), p. 4.

¹⁰⁸ Idem, p. 31.

¹⁰⁹ Idem, p. 33.

¹¹⁰ Een lidmaat is een lid van de gemeente dat openbare belijdenis van het geloof heeft afgelegd. Het AR stelt in art. 1: 'Tot het hervormd kerkgenootschap behoren allen, die, op belijdenis des geloofs, tot ledematen zijn aangenomen...'. Lang hadden alleen de belijdende mannelijke leden stemrecht. Zie ook: D. Nauta, 'Lidmaat' in: *Christelijke encyclopedie* 4 (Kampen 1959²), p. 444.

¹¹¹ L.J. Joosse, *Ende Godts daden niet vergeten* (Enschede: J. Boersma BV 1977), p. 69.

¹¹² De naam 'vrijzinnig' wordt pas vanaf 1880 een officiële zelfaanduiding. Het begrip 'modern' bleef ook toen nog lang in zwang. Zie: N. van Driel, 'Inleiding' in: N. van Driel & A. Houkes (red.), *Het vrijzinnige web* (Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800 jaargang 22) (Zoetermeer: Meinema 2014), pp. 15-17.

¹¹³ In de termen van Bosch: de 'Hoge heren' versus 'de middenstand'. R. Bosch, 'Het ontstaan van de Gereformeerde Kerk; de Afscheiding van 1835' in: F. Pereboom, R. Bosch & J.J.P. Boezeman (red.), *Uit de geschiedenis van Hasselt* (Kampen: IJsselacademie 1982), pp.154-157.

1835 dan niet aansloten bij de Afscheiding. Bosch kan evenmin aantonen waarom de tegenstelling tussen orthodox en liberaal in deze kwestie zo belangrijk is. De mogelijkheid dat de conflicten in Hasselt wellicht ook in andere termen te beschrijven zouden zijn dan die van een orthodoxe middenstand versus een liberale elite, lijkt geheel buiten zijn blikveld te vallen.¹¹⁴

L. Bezemer schrijft in 1984 een sociologisch-historische studie over het wereldbeeld van de Afscheidenen,¹¹⁵ maar zegt daarin te weinig over de Nederlandse Hervormde Kerk om dit probleem te kunnen oplossen. Ook in de studie van Mijnheer over de Afscheiding in Hasselt blijft het beeld van de hervormde gemeente beperkt tot het trekken van enkele grote lijnen,¹¹⁶ die niet wezenlijk afwijken van de interpretatie bij Joosse, Bosch en Wesseling.

Afscheiding en rooms-katholicisme domineren de historiografie als het gaat om de kerkgeschiedenis van Hasselt in de 19^e eeuw. De Joodse kehilla vormt een categorie apart¹¹⁷ en opmerkelijk genoeg komt de grootste kerkelijke gemeenschap, de hervormde kerk, slechts zijdelings aan de orde.

Ook valt het verschil tussen confessionele- en religiegeschiedenis op. Joosse en Wesseling leggen de nadruk op de continuïteit. De afgescheidenen zijn de legitieme voortzetting van de Gereformeerde Kerk zoals deze na de Reformatie in de Nederlanden ontstond. Religiehistoricus Frijhoff legt in zijn werk juist de nadruk op de discontinuïteit. De rooms-katholieke pastoor Van Groeningen creëert een verhaal om zo zijn geloofsgemeenschap extra statuut en legitimiteit te geven. Er is hier duidelijk sprake van een 'invented tradition': om de bedevaart naar Hasselt extra statuut te geven legt Van Groeningen verbindingen tussen bronnen die er niet zijn. Joosse en Wesseling doen dit op een bepaalde manier ook door de orthodoxe partij af te schilderen als de enige continue factor in een zee van maatschappelijke en theologische verwarring. Daar is tegen in te brengen dat juist in de 19^e eeuw een groot deel van de orthodoxie buiten de kerk komt te staan en een nieuwe kerkgemeenschap opricht en op deze manier net zo goed in beweging is.

Bij Frijhoff is er op een dieper niveau toch ook een vorm van continuïteit waarneembaar: in Hasselt blijft ook onder de Republiek het oude rooms-katholieke geloof aanwezig, ondanks de onderdrukking van protestantse zijde. Door de vrijheden die in de 19^e eeuw worden toegekend aan de verschillende geloofsovertuigingen krijgen de rooms-katholieken de gelegenheid om hun

---

¹¹⁴ Bosch gebruikt zelf de term liberaal niet maar heeft het over de 'hoge heren' en geeft aan dat er sprake is van principiële en sociale spanningen.

¹¹⁵ L. Bezemer, *Breuk of wederkeer: Afscheiding in Hasselt (1835-1869)* (Hasselt: Scriptie Geschiedenis M.O. tweede gedeelte Noordelijke Leergangen Zwolle 1986), p. 3, p. 8.

¹¹⁶ E. Mijnheer, *De Afscheiding en haar gevolgen voor Hasselt* (Hasselt: scriptie ten behoeve van de afronding van het kerkelijk examen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht 1990), pp. 2-5, pp. 7-8, p. 12.

¹¹⁷ Zie: S. Laansma, *De Joodse gemeenten in de kop van Overijssel* (Zutphen: Walburg Pers 1981). Voor een bibliografie over het Joodse leven in Hasselt met publicaties tot 2022 met daarin vooral artikelen uit het orgaan van de Hasselter historische vereniging *Hasselt Historiae*: [bib.pdf \(histovisie.nl\)](http://bib.pdf(histovisie.nl)) pp. 8-9.

gemeenschap weer op te bouwen zodat uiteindelijk ook deze geloofsgemeenschap haar rechtmatige plek in het openbare leven in kan nemen. Zo claimen zowel de protestantse en rooms-katholiek geloofsgemeenschappen met behulp van de eigen geschiedenis hun bestaansrecht binnen de lokale gemeenschap – de kleinere en waarschijnlijk ook minder kwetsbare joodse gemeenschap lijkt dat, voor zover nu bekend, veel minder nadrukkelijk gedaan te hebben.

Bezemer tracht door zijn manier van schrijven een middenweg tussen de confessionele geschiedschrijving en de religiegeschiedenis te vinden. Hij heeft oog voor sociaaleconomische ontwikkelingen en sociale verhoudingen (er moet een door de groep geschikt geachte leider zijn om een afscheidingsbeweging succesvol te laten verlopen)¹¹⁸, maar dat leidt niet tot een wezenlijk ander beeld dan bij Wesseling: de afgescheidenen wensen zich aan te sluiten bij de gereformeerde traditie van de 17^e eeuw.¹¹⁹ Terecht is Bezemer echter veel terughoudender met generalisaties over de hervormde gemeente van Hasselt. Daarmee doet hij deze gemeente meer recht dan Joosse, Bosch en Wesseling wier weergave weinig verder komt dan een mogelijke maar vooralsnog onbevestigde hypothese dat er sprake was van een voortdurende strijd tussen orthodoxie en vrijzinnigheid.

Er is bronnenstudie nodig om die hypothese te toetsen. Om meer licht te werpen op de manier waarop de gemeente functioneerde aan het eind van de 18^e eeuw en het begin van de 19^e willen we nu met de ter beschikking staande gegevens een beeld proberen te schetsen van de organisatiestructuur ervan.

---

¹¹⁸ L. Bezemer, *Breuk of wederkeer: Afscheiding in Hasselt (1835-1869)* (Hasselt: Scriptie Geschiedenis M.O. tweede gedeelte Noordelijke Leergangen Zwolle 1986), p. 58.

¹¹⁹ Idem, p. 56.

Ontwikkeling en organisatie van hervormd Hasselt 1795-1816

In zijn dissertatie *Kerk onder patriottenbewind* wijst W.H. den Ouden op de per gewest en soms zelfs per kwartier verschillende wijze waarop de kerkelijke financiën werden georganiseerd na de Reformatie.¹²⁰ Zo nam in Overijssel de magistraat van de steden Zwolle, Kampen en Deventer het beheer over de geestelijke goederen over. Aan de bepalingen van de Staten lieten deze steden zich weinig gelegen liggen.¹²¹ Het was dus mogelijk dat de plaatselijke regering van de kerk de facto verschilde van de manier waarop dit op gewestelijk niveau officieel werd voorgeschreven.

Het maakt het achterhalen van de manier waarop de gereformeerde kerk in Hasselt is georganiseerd in de periode 1795-1816 dan ook een complex en moeizaam proces. Juist omdat de situatie per stad of dorp kan verschillen en er weinig onderzoek is gedaan naar de periode tussen het eind van het Ancien Régime en de invoering van het AR. In de vorige paragrafen hebben we gezien dat de verhouding tussen overheid en kerk volop in beweging is in deze periode. Dit draagt nog eens extra bij aan de onoverzichtelijkheid. Een ding is wel duidelijk: De Gereformeerde Kerk was als publieke kerk ook een kerk met privileges. Vooral op financieel gebied plukte de kerk hier de vruchten van.¹²² De financiële ondersteuning door de overheid kende echter ook een prijskaartje, namelijk een sterke overheidsbemoeyenis met het kerkelijk beleid.

In dit hoofdstuk zal ik de stelling verdedigen dat het plaatselijk kerkelijk bestuur een bewust element van onoverzichtelijkheid in zich droeg. De magistraat en de kerkenraad bleven zich op plaatselijke regelgeving (door hen beschouwd als traditionele en onvervreembare rechten) beroepen tegenover pogingen om een van bovenaf opgelegde uniforme bestuurscultuur te vestigen. De voortdurend veranderende regelgeving na 1795 gaf eveneens speelruimte voor een eigen interpretatie van die regels door de bestuurders ter plaatse. Daarbij kwam ook nog de complexe financiële situatie van de kerk in Hasselt die het kerk- en stadsbestuur noopte tot de nodige inventiviteit.

Kortom: de moeite om te doorzien hoe de kerk in feite bestuurd werd is naar mijn mening structureel geweest en werd in zekere zin door de bestuurders ter plekke bevestigd. Dit vormt niet alleen een uitdaging voor de onderzoeker achteraf, maar moet ook een probleem gevormd hebben voor de niet tot de kring der bestuurders behorende kerkleden in de tijd zelf. In dit hoofdstuk zal ik nagaan wat er, binnen deze gegeven structurele problematiek, beredeneerd te zeggen valt over het kerkbestuur in Hasselt in deze periode. Ik zal daarbij aangeven wat de begrenzingen zijn van onze

---

¹²⁰ W.H. den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind* (Zoetermeer: Boekencentrum 1994), p. 39.

¹²¹ Idem, pp. 25-26. Zie ook: W.H. den Ouden, *De ontknoping van de zilveren koorde* (Zoetermeer: Boekencentrum 2004), pp. 30-31.

¹²² J. van Eijnatten & F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren 2006), pp. 172-174.

kennis, bij de huidige staat van zowel het landelijke als het plaatselijke onderzoek. Aan het slot zal ik de structurele problemen van het kerkbestuur samenvatten. In een volgend hoofdstuk kan dan de vraag opgenomen worden in hoeverre het AR van 1816 bedoeld was als een antwoord op die problemen.

Het stadsbestuur van Hasselt

Het stadsbestuur van Hasselt werd in de periode vanaf 1639 tot en met 1795 uitgeoefend door vier schepenen en vier raden, die werden verkozen door een kiescollege bestaande uit drie van de veertien leden van de gezworen gemeente en drie leden van de uit zes burgers bestaande mindere meente.¹²³ De leden van de gezworen gemeente werden voor het leven aangesteld door de magistraat. Elders in de Nederlanden werden deze voor een beperkte periode aangewezen als kiesman. Dit gold ook voor de zes leden van de mindere meente, die voor de verkiezing door de aftredende magistraat werden aangewezen, en waarvan er drie werden ingeloot die uiteindelijk mee mochten stemmen in de verkiezing van de nieuwe leden van de magistraat. Behalve hun taak in het verkiezingsproces voor de magistraat adviseerden de leden van de gezworen gemeente de magistraat en controleerden zij de stadsuitgaven waarbij zij het recht hadden deze goed- of af te keuren.¹²⁴ Zo was er in theorie sprake van een soort dualisme tussen magistraat en de gezworen gemeente. In 1675-1702 en 1748-1795 was het echter de stadhouder die bij de samenstelling van de gezworen gemeente de doorslag gaf en zo invloed uitoefende op de samenstelling van de magistraat.¹²⁵

Een andere complicerende factor vormen de stadsrechten. Zij verleenden de magistraat niet alleen traditionele plaatselijke bevoegdheden, maar tevens nominale inspraak in het gewestelijk bestuur van de provincie Overijssel. Ook hier deed zich echter een aanmerkelijk verschil voor tussen theorie en praktijk. Hasselt werd economisch en maatschappelijk overvleugeld door het veel grotere Zwolle, waar het stadje aan het Zwarte Water beschouwd werd als het equivalent van een 'rotten borough' in Engeland. Legde de positie van Hasselt in de 16^e eeuw het nodige militaire gewicht in de schaal, zodat het stadsbestuur zelfs werd gehoord op nationaal niveau¹²⁶, later daalde het aanzien van de stad dusdanig dat na 1782 Hasselt niet eens meer werd gekend in de door de Staten genomen besluiten.¹²⁷ Dit werd uiteraard niet geaccepteerd en stadssecretaris Aäron Exalto D'Almaras

---

¹²³ F.W. Schmidt, *Te late genodigt of in 't geheel vergeten* (Kampen: IJsselacademie 2001), p. 75.

¹²⁴ Idem, p. 76.

¹²⁵ Idem, pp. 75-76.

¹²⁶ J. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker: van Wijnen 2020), p. 272, p. 274.

¹²⁷ W. Coster & J. Mooijweer, *Uit den ash kolk der vergetelheid, Geschiedenis van de stad Hasselt 1252-2002* (Kampen: IJsselacademie 2003), p. 147.

publiceerde in 1786 zijn *Deductie voor de regering der stad Hasselt* als verweerschrift.¹²⁸ In dit geschrift ging hij in op de rechten van Hasselt in de Overijsselse Statenvergadering, gebaseerd op de traditionele privileges van de stad. Het voorwoord van de *Deductie* werd ondertekend door de secretaris, acht 'burgemeesters' (schepenen en raden) en dertien leden van de 'gezworone meenthe'. Het effect van het protest bleef echter minimaal. Als een verrassing komt dat niet. Het verschil tussen Hasselt en Zwolle was in feite veel te groot om een positie van pariteit te kunnen nastreven. Een beroep op traditionele privileges kon daar weinig aan veranderen.

Innovatiever (en verrassender) dan dergelijke achterhoedegevechten is het verlenen van verruimde burgerrechten aan rooms-katholieken in 1769. Om het inwoneraantal op peil te houden werd aan hen godsdienstvrijheid, afschaffing van toelatingsgelden, lidmaatschap van een gilde en een vrijstelling van voor niet-gereformeerden geldende accijnzen aangeboden. Grote gevolgen voor de bevolkingssamenstelling had dit echter niet, de rooms-katholieke gemeenschap in Hasselt bleef klein.¹²⁹ De casus is niettemin bijzonder relevant voor het onderwerp van deze thesis. Er blijkt uit dat de magistraat meer pijlen op zijn boog had dan beroep op traditie en lokale autonomie. Verdediging van in lokaal recht verankerde privileges van een 'rotten borough' was niet de enige optie. Desgewenst kon aansluiting gezocht worden bij de principes van de Verlichting.

Het stadsbestuur in de periode 1795-1816

In het jaar 1795 voltrokken zich, in navolging van de nationale situatie, grote veranderingen in het stadsbestuur van Hasselt. Op 9 februari 1795 werden er acht nieuwe bestuurders aangesteld, allen patriotten: de 'Provisionele Representanten van het volk van Hasselt'. Samen vormden deze bestuurders de Municipaliteit. De patriotten streden voor meer politieke gelijkheid. Dit betekende echter niet dat ze ook voor meer religieuze vrijheid waren. Veel patriotten waren gereformeerd en waren niet bereid om de privileges van de Gereformeerde Kerk op te geven.¹³⁰ Zo werd in 1801 de burgemeestersbank in de kerk weer gereserveerd voor de leden van de magistraat en hun secretaris, en werd de voorste bank van de reguliere zitplaatsen voor het college van de gezworenen gemeente bestemd.¹³¹

In 1806 voerde de stad het *Reglement van Regering voor de stad Hasselt en Vrijheid* (Zwolle 1806) in. Terwijl er zich in Hasselt al in de jaren tachtig van de 15^e eeuw een drukkerij bevond, moest

---

¹²⁸ A. Exalto D'Almaras, *Deductie voor de regering der stad Hasselt* (Hasselt: Johannes Hondekoeter 1786).

¹²⁹ F.W. Schmidt, *Te laate genodigt of in 't geheel vergeten* (Kampen: IJsselacademie 2001), p. 32.

¹³⁰ J. van Eijnatten & F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren 2006), p. 251.

¹³¹ W. Coster & J. Mooijweer, *Uit den ash kolk der vergetelheid, Geschiedenis van de stad Hasselt 1252-2002* (Kampen: IJsselacademie 2003), p. 173.

dit belangrijke document nu in Zwolle gedrukt worden.¹³² Een teken van de achteruitgang van de plaatselijke economie. In dit reglement werd vastgelegd hoe het bestuur van Hasselt en Vrijheid¹³³, dat zijn de omliggende buurtschappen¹³⁴ Ten Velden en Zwartewatersklooster, Streukel en Hombroek, en Hasselterdijk, moest worden verkozen en wat de precieze taken van de magistraat inhielden. Na concepten uit 1803 en 1804 stelde de magistraat nu het definitieve reglement vast dat in gebruik bleef tot 1811.

Opvallend is de ambivalentie waar het de afbakening van competenties betreft. Er is in artikel 18 sprake van een scherpe scheiding tussen politieke en rechterlijke macht. Artikel 19 stelt echter vast dat door lokale omstandigheden de rechterlijke macht op dezelfde manier zal blijven functioneren als tot op dat moment het geval is. Het gemeentebestuur blijft ook rechter, waarbij wel de instructies van het departementaal gerechtshof van Overijssel dienen te worden gevolgd.¹³⁵ De van hogerhand opgelegde regels worden dus niet direct volledig uitgevoerd. De verhouding tot bovenplaatselijke bestuursorganen is op papier duidelijk afgebakend¹³⁶: niet de plaatselijke privileges prevaleren, maar bovenlokale wetgeving en besluiten van het departementaal bestuur (art. 20).¹³⁷ Dat is althans de theorie. Zoals min of meer toegegeven in artikel 19 blijft er in de praktijk nog veel bij het oude.

In 1811 vindt er een omvorming tot mairie plaats. Dit heeft te maken met het invoegen van het Koninkrijk Holland bij het Franse keizerrijk. Een gevolg van deze omvorming is dat een deel van de gemeente Hasselterkerspel bij Hasselt wordt gevoegd. Deze gemeente omvatte nu de buurtschappen Baarlo, Velde, Streukel, Hombroek, Hasselterdijk en Cellemuiden en omvatte zo bijna al het land rondom de stad Hasselt.¹³⁸ Delen van deze gemeente vielen kerkelijk al onder Hasselt, maar nu wordt de nieuwe mairie Hasselt ook bestuurlijk verantwoordelijk voor delen van deze buurtschappen. Er wordt een maire aangesteld, een adjunct-maire en er komt een op basis van censuskiesrecht verkozen gemeenteraad van tien leden. Deze structuur blijft ook na de nieuwe

---

¹³² Idem, pp. 42-43.

¹³³ In dit verband duidt deze term waarschijnlijk op een afgezonderd gebied met bijzondere rechten. Zie bijv. J. Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek* ('s Gravenhage: Martinus Nijhoff 1961). Dat geeft op het lemma vrijheid o.a.: 'een uit een grooter rechtsdistrict afgezonderd terrein'.

¹³⁴ W. Coster & J. Mooijweer, *Uit den ash kolk der vergetelheid, Geschiedenis van de stad Hasselt 1252-2002* (Kampen: IJsselacademie 2003), p. 180.

¹³⁵ *Reglement van regering voor de stad Hasselt en vrijheid* (Zwolle: H. Tijn, J. de Vri en F. Clement, departementale drukkers, gearresteerd ter vergadering van het gedeputeerd bestuur van Overijssel binnen Zwolle 28 april 1806), pp. 8-9.

¹³⁶ Idem, p. 8.

¹³⁷ Idem, p. 9.

¹³⁸ In 1818 moest Hasselt delen van deze gebieden weer afstaan aan Zwartsluis (de Velde en Zwartewatersklooster) en Zwollerkerspel (Hasselterdijk en Streukel). Zie: F.M. Hendriks, 'De grenzen van Overijssel en van de Overijsselse gemeenten van 1807 (1811) – 1842' in: *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis* 75 (1960) pp. 123-124.

onafhankelijkheid van Nederland bestaan, met daarbij de kanttekening dat de begrippen mairie en maire worden vervangen door gemeente en burgemeester.¹³⁹

Het kerkelijk bestuur van Hasselt sinds de Reformatie

Na de Reformatie had de stedelijke magistraat zich een beslissende stem in het beheer van de geestelijke goederen toegeëigend, naar eigen zeggen om te voorkomen dat hier op oneigenlijke wijze mee zou worden omgegaan.¹⁴⁰ De geestelijke goederen waren bezittingen die de fondsen genereerden voor het onderhoud van het kerkgebouw, de predikant, de schoolmeester-koster en het diaconaat. Uitgangspunt was dat deze fondsen niet voor andere doelen mochten worden aangewend.

Deze nieuwe functie van de magistraat leverde in eerste instantie weinig tot geen spanningen op. Maar rond 1672 kwamen de stedelijke financiën flink onder druk te staan in verband met de oorlogssituatie van dat jaar. Om een bankroet te voorkomen verkocht de stad veel van 'haar' landbezit, waaronder land dat aan de kerk toebehoorde.¹⁴¹ De penibele financiële situatie van de stad, en dientengevolge de kerk, zorgde er uiteindelijk voor dat de tweede predikantsplaats na 1680 drie jaar vacant bleef omdat kerkenraad en stadsbestuur het traktement van de predikant niet meer konden opbrengen. Na het vragen van financiële bijstand door het stadsbestuur aan Ridderschap en Steden werd er een jaarlijkse subsidie van 100 dukatons (= f 300,-) uit de kas van de ontvanger van Salland beschikbaar gesteld.¹⁴² De drost van Salland was namelijk voorzitter van de Statenvergadering van het gewest Overijssel en was daarom gerechtigd om deze subsidie te verstrekken.¹⁴³ Het gewest Overijssel bestond uit drie kwartieren en drie steden. De kwartieren werden opgedeeld in vijf drostambten en een hoogschoutambt: Salland, Twente, Vollenhove, IJsselmuiden en Haaksbergen en het hoogschoutambt Hasselt.¹⁴⁴ De hoogschout moest een lid van de Ridderschap¹⁴⁵ zijn. De leden van de Ridderschap en de drie grote steden van Overijssel, Deventer, Kampen en Zwolle, vormden samen de Staten van Overijssel.¹⁴⁶

---

¹³⁹ W. Coster & J. Mooijweer, *Uit den ash kolk der vergetelheid, Geschiedenis van de stad Hasselt 1252-2002* (Kampen: IJsselacademie 2003), p. 179.

¹⁴⁰ Idem, p. 76.

¹⁴¹ F.W. Schmidt, *Te laate genodigt of in 't geheel vergeten* (Kampen: IJsselacademie 2001), pp. 69-70.

¹⁴² W. Coster & J. Mooijweer, *Uit den ash kolk der vergetelheid, Geschiedenis van de stad Hasselt 1252-2002* (Kampen: IJsselacademie 2003), p. 120 & F.W. Schmidt, *Te laate genodigt of in 't geheel vergeten* (Kampen: IJsselacademie 2001), p. 69.

¹⁴³ M. Berkhoff, *'Die saecke der stadt Hasselt' Een bestuurlijk knelpunt ten tijde van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 1590-1594* (Groningen: Doctoraalscriptie Universiteit Groningen 1998), p. 20. Via: <https://www.dboverijssel.nl/archieven/18009>

¹⁴⁴ J. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker: van Wijnen 2020), p. 798.

¹⁴⁵ De Ridderschap bestond uit edelen die voldeden aan de eisen van grondbezit en persoonlijke kwaliteiten.

¹⁴⁶ M. Berkhoff, *'Die saecke der stadt Hasselt'* (Groningen: Doctoraalscriptie Universiteit Groningen 1998), p. 19.

Hasselt en Steenwijk hadden naar oude gewoonte een adviserende rol in het geval van het nemen van grote besluiten.¹⁴⁷ Deze adviserende rol werd steeds verder uitgehouden. Uiteindelijk lukte het de kleinere steden Hasselt en Steenwijk, door een conflict binnen de Staten van Overijssel over het verkiezen van een nieuwe drost voor Twente, om in ieder geval weer betrokken te worden bij de besluitvorming inzake kwesties die beide steden aangingen en in geval er een nieuwe schout verkozen zou moeten worden zou deze, wanneer de beurt aan de Ridderschap was, verkozen worden uit kandidaten afkomstig uit de kleinere steden of van het platteland.¹⁴⁸

De drost van Salland verstreekte namens de Staten subsidies. Dankzij deze subsidie kon de tweede predikantsplaats in stand blijven en bleef het traktement voor elke predikant op *f* 600,-.¹⁴⁹ Het traktement vormde niet de enige inkomstenbron voor de predikanten. In de kerkenraadsacta van 03-09-1816 lezen we dat behalve het traktement, dat opmerkelijk genoeg in Hasselt voor beide predikanten gelijk was¹⁵⁰, de predikanten recht hadden op de volgende voordelen of emolumenten: Ten eerste vrije bewoning van de pastorie, ten tweede jaarlijks een half anker rode wijn en ten derde dat de predikant die de beurt had om als scriba van de kerkenraad te dienen per uitgaande kerkelijke attestatie een schelling kreeg. De oudste predikant werd ook nog 'vrijdom van stadslasten en imposten' toegestaan, maar dit zou in het desbetreffende jaar stoppen.¹⁵¹ In 1823 diende de kerkenraad overigens een verzoek in om beide predikanten vrij te stellen van de stedelijke belastingen en accijnzen omdat het traktement van *f* 700,- niet genoeg zou zijn om daarvan rond te komen. Het verzoek werd door de gemeenteraad gehonoreerd, maar Gedeputeerde Staten gaven geen toestemming. De predikanten, en de pastoor, mochten desondanks wel een subsidie tegemoet zien. De beide predikanten ontvingen van de stad *f* 25,- per jaar, de pastoor *f* 20,-.¹⁵²

Overheid en kerk waren in Hasselt dus zeer nauw met elkaar verbonden. Dat werd in de 18^e eeuw temeer duidelijk tijdens het predikantschap van ds. H.L. Noortbergh (1696-1779). Deze predikant raakte meerdere keren in conflict met andere kerkenraadsleden. In veel gevallen koos de magistraat

---

¹⁴⁷ F.W. Schmidt, *Te laate genodigt of in 't geheel vergeten* (Kampen: IJsselacademie 2001), p. 28, p. 85.

¹⁴⁸ Idem, p. 96, p. 113, p. 115.

¹⁴⁹ Zie ook: Collectie Overijssel, Staten van Overijssel, Ridderschap en Steden, en de op hen navolgende colleges, Archieftoegang 0003.1, Inv. Nr. 6714. Afschrift brief magistraat aan de landdrost in het departement Overijssel, waarin door stadssecretaris Tijl wordt geschreven dat 'de betaling van een honderd zilveren ducats .... gehouden wordt zijnen oorsprong te hebben in ene zekere acte ende overeenkomst van den 23 December 1593'.

¹⁵⁰ In veel gevallen was er sprake van een senior- en een juniorpredikant. De oudste predikant ontving een hoger traktement, hier lijkt dit officieel niet het geval te zijn. Een reden hiervoor zou kunnen zijn dat de ene predikant officieel het buitengebied, en de ander de stad zelf als werkterrein had. Vanuit de door mij bestudeerde kerkenraadsacta lijkt er geen verschil tussen de werkzaamheden van beide predikanten te zijn.

¹⁵¹ Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkenraad Algemeen, Inv. Nr. 5. Handelingen 1814-1842.

¹⁵² W. Coster & J. Mooijweer, *Uit den ash kolk der vergetelheid, Geschiedenis van de stad Hasselt 1252-2002* (Kampen: IJsselacademie 2003), p. 190.

partij voor de predikant, maar na 1763 lijkt hier verandering in te komen, de magistraat keert zich dan steeds vaker tegen de predikant.¹⁵³

In deze conflicten tekent zich een patroon af: telkens is het niet de kerkenraad die het laatste woord heeft, maar de magistraat. Het is ook de magistraat die uiteindelijk beslist in het geval van een conflict over het gebruik van de burgemeesterszetel in de kerk door de burgemeester-ouderlingen.¹⁵⁴ Ook Hasselt kende deze dubbelfunctie die al snel nadat de Gereformeerde Kerk publieke kerk wordt werd ingevoerd. Veel stadsbesturen eisten toen dat de kerkenraden een of twee leden van de magistraat zouden bevestigen als ouderling. De enige voorwaarde die de kerk daarvoor kon stellen was dat deze burgemeester-ouderlingen lidmaat zouden zijn.¹⁵⁵

Op het moment dat in 1735 de magistraat en ds. Noortbergh tegenover de overige leden van de kerkenraad komen te staan kiest de classis Zwolle de kant van de kerkenraad, waarop de magistraat de kwestie voorlegt aan Ridderschap en Steden die de hoogste beroepsinstantie vormen.¹⁵⁶ Ook na een nieuw conflict in 1763 zijn het Ridderschap en Steden die een eindoordeel vellen over een kwestie rondom een kerkenraadsverkiezing. Het conflict dat daaruit voortvloeit wordt opnieuw door Ridderschap en Steden beslecht terwijl het dreigen van ds. Noortbergh met een rekwesit aan de stadhouder door hem niet wordt doorgezet.¹⁵⁷ Uiteraard zoekt de verliezende partij steun bij andere instanties. Bij de bovenlokale kerk (classis) of bij de stadhouder.

Een patroon bij conflicten binnen de kerk in Hasselt is de actieve rol van de overheid als betrokken partij of beroepsinstantie. Er is geen verschil detecteerbaar tussen calvinistische 'orthodoxie' en verlichte 'rekkelijken' als het aankomt op het invoeren van de hulp van een welgezinde overheidsinstantie. Van een 'vrij' van de staat functionerende kerk is geen sprake. Daarvoor is alleen al de greep van de magistraat op de financiën veel te groot.

---

¹⁵³ J. van Buiten, 'De strijd tussen kerk en overheid gedurende het predikantschap van H.L. Noortbergh' in: F. Pereboom, R. Bosch & J.J.P. Boezeman (red.), *Uit de geschiedenis van Hasselt* (Kampen: IJsselacademie 1982), p. 111.

¹⁵⁴ Idem, pp. 103-104.

¹⁵⁵ A. van Ginkel, *De ouderling* (Amsterdam: Ton Bolland 1975), p. 201. Zo is in de stad Kampen eind 1578, begin 1579 voor het eerst een presbyterium verkozen. Al aan het begin van de jaren tachtig blijkt er een lid van de magistraat ook lid van de kerkenraad te zijn en vanaf 1585 waarschijnlijk zelfs twee leden. Zij zijn ook vaak de afgevaardigden naar de meerdere vergaderingen en kunnen zo tegelijkertijd de belangen van kerk en stad behartigen. Zie: F. v.d. Pol, *De Reformatie te Kampen* (Kampen: Kok 1990), pp. 312-314.

¹⁵⁶ J. van Buiten, 'De strijd tussen kerk en overheid gedurende het predikantschap van H.L. Noortbergh' in: in: F. Pereboom, R. Bosch & J.J.P. Boezeman (red.), *Uit de geschiedenis van Hasselt* (Kampen: IJsselacademie 1982), p. 106.

¹⁵⁷ Idem, pp. 111-112.

Continuïteit en verandering

Ondanks dat overheid en kerk na de Reformatie sterk met elkaar verbonden zijn heeft de kerk een eigen organisatiestructuur. Typerend voor het gereformeerde kerkmodel is dat de lokale gemeente de basis vormt van de kerkelijke organisatie.¹⁵⁸ De op de synode van Dordrecht (1618-1619) vastgestelde kerkenordening stelt in artikel 30 over de kerkelijke vergaderingen: 'In dese t'samencomstê sullen geen ander dan Kerckelijcke saecken ende t'selfde op Kerckelijcke wijze ghehandelt worden. In meerder vergaderinge salmen niet handelen dan 'tgeen dat in mindere niet en heeft afgehandelt connen werden ofte dat tot de Kercken der meerder vergaderinge int gemeyn behoort'.¹⁵⁹ De plaatselijke kerkenraad vormt dus de basis en de meerdere vergaderingen zijn er om zaken die lokaal niet afgehandeld kunnen worden te behandelen en dienen ervoor om zaken die het hele kerkverband aangaan in behandeling te nemen.

De lokale kerkenraad bestaat uit de predikant, ouderlingen en diakenen en vormt het bestuurlijk centrum van de gemeente, waarbij predikant en ouderlingen de dagelijkse leiding in handen hebben voor wat betreft het beleid van de gemeente en de diakenen zich vooral richten op het zorgen voor de armen van de gemeente. Bij ingrijpende beslissingen over het gemeentelijke leven worden ook de diakenen in het besluitvormingsproces betrokken.

De kerkenraad van Hasselt bestond sinds 1586 uit twee predikanten, vier ouderlingen en vier diakenen. Dit bleef zo na de officiële scheiding van kerk en staat in 1796. Er valt daarna op bestuurlijk gebied weinig verandering te bespeuren. Ook na 1796 moest de kerkenraad nog steeds toestemming vragen voor het beroepen van een predikant aan de magistraat: een keer om het beroep uit te mogen brengen en een keer om de keuze bevestigd te zien.¹⁶⁰ De leidende gedachte hierbij kan worden aangeduid als: wie betaalt (de overheid), bepaalt.¹⁶¹

De vanzelfsprekendheid van het betalen door de overheid stond echter onder grote druk. Tijdens het door de Fransen opgelegde Staatsbewind (1805) onder leiding van raadspensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825) werd er een nieuw belastingstelsel ontworpen, gericht op het belasten van bezit en personeel.¹⁶² Dit nieuwe stelsel werd in 1806 ingevoerd en bleef ook ten tijde van het Koninkrijk Holland (1806-1810) onder Lodewijk Napoleon (1778-1846), de opvolger van het kortdurend bewind van Schimmelpenninck, in werking. Door de invoering van dit belastingstelsel

---

¹⁵⁸ M. van Veen, *Een nieuwe tijd, een nieuwe kerk* (Zoetermeer: Meinema 2009), p. 138.

¹⁵⁹ Via: <http://kerkrecht.nl/node/469>

¹⁶⁰ L.J. Joosse, *Ende Godts daden niet vergeten* (Enschede: J. Boersma BV 1977), pp. 28-29.

¹⁶¹ Om een beter inzicht te krijgen in de verhouding tussen de bijdrage van de overheid en die van de kerk zelf zou nader onderzoek gewenst zijn.

¹⁶² J.C.H. Blom & E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn: HBuitgevers 2003), p. 232.

vervielen de gewestelijke en stedelijke belastingdiensten, met als gevolg dat ook de inkomsten voor de gewestelijke, stedelijke en geestelijke kantoren¹⁶³ wegvielen. Inkomsten die mede gebruikt werden voor kerkelijke uitgaven.¹⁶⁴ Een van de idealen achter de belastinghervorming was dat de kerk zelf verantwoordelijk zou worden voor haar financiën. Om helder te krijgen hoe de kerkelijke financiën ervoor stonden, organiseerde J.D. Janssen een enquête, uitgevoerd in hetzelfde jaar, met als doel om te achterhalen hoe realistisch dit voornemen was.

Met betrekking tot Hasselt noteerde hij dat de stad 1063 inwoners telde waarvan er 1013 hervormd waren en de beide predikanten f 650,- traktement uit de stadskas ontvingen.¹⁶⁵ Naar aanleiding van deze gegevens stelde Janssen voor om een van de Hasselter predikantsplaatsen op te heffen. Elke predikant moest zijns inziens, wilde hij een redelijk bestaansinkomen te hebben, minimaal een traktement van f 800,- en daarbij vrije bewoning van de pastorie, ontvangen.¹⁶⁶ De voorstellen van Janssen werden uiteindelijk niet overgenomen.

De overheid probeerde meer grip te krijgen op de kerken, onder andere door de oprichting van een ministerie van Openbare Eredienst (1808) dat mede als taak had informatie over de kerkelijke financiën boven water te krijgen en zo de kerkelijke financiën te stroomlijnen en ervoor te zorgen dat er voor alle kerken eenheid van behandeling ontstond.¹⁶⁷ Dit ministerie delegeerde indien nodig haar verantwoordelijkheid voor het kerkbestuur naar de bestuurslaag die werd gepersonifieerd in de landdrost¹⁶⁸ zodat de overheid in Hasselt opnieuw een rol speelde in de organisatiestructuur van de kerk.

Zo schreef op 22 september 1808 de assessor van de landdrost van Overijssel, J. ter Pelkwijk (1769-1834) een brief aan de kerkenraad van Hasselt waarin hij liet weten dat na zijn eerdere bemiddeling tussen kerkenraad en magistraat, de minister van Eredienst bij koninklijke decisie

---

¹⁶³ De geestelijke kantoren beheerden de pastoralia die niet direct door de predikanten of ambachtsheren zelf beheerd werden. De kantoren dienden ook als uitbetalingsinstantie. Zie: W.H. den Ouden, *De ontknoping van de zilveren koorde* (Zoetermeer: Boekencentrum 2004), p. 27, p. 34.

¹⁶⁴ W.H. den Ouden, *De ontknoping van de zilveren koorde* (Zoetermeer: Boekencentrum 2004), p. 39, p. 41.

¹⁶⁵ Idem, p. 199.

¹⁶⁶ Idem, p. 205.

¹⁶⁷ J. van Eijnatten & F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren 2006), p. 255, & J. Roelevink, 'Het Algemeen Reglement van 1816: een hekgolf in de rivier' in: F. van Lieburg & J. Roelevink, *Ramp of redding* (Utrecht: Boekencentrum 2018), pp. 24-25, .

¹⁶⁸ De landdrost stond aan het hoofd van een departement. Hij had het oppertoezicht over de politie en moest zorgdragen voor de uitvoering van de wetten en bevelen van de regering in zijn departement. Daarnaast moest hij toezicht houden op de gemeenten. De landdrost voerde samen met de assessoren een college dat de financiën in het departement beheerde. De landdrost was de uitvoerder van de besluiten. Zie: Onderzoeksgids Bestuur en administratie van de Bataafs Franse tijd 1795-1813 via:

<http://resources.huygens.knaw.nl/repertoriumambtsdragersambtenaren1428-1861/GidsBataafsFranseTijd/Instellingen/417>

goedkeurde dat het traktement voor beide predikanten met f 50,- werd vermeerderd vanuit de kas van de stad.¹⁶⁹

Ter Pelkwijk moest bemiddelen tussen beide partijen omdat er een conflict was ontstaan rondom de invoering van een tweede collecte. Dit 'tweede zakjen' wilde de kerkenraad op zondag zeven augustus 1808 invoeren om zo het traktement van de predikanten te kunnen verhogen.¹⁷⁰ De kerkenraad achtte dit nodig om de vacante tweede predikantsplaats te kunnen vervullen.¹⁷¹ Met het traktement van f 600,- was de kans klein dat de stad een nieuwe predikant zou krijgen. Er werd dus expliciet een bijdrage van de gemeente gevraagd om de predikantsplaatsen te bekostigen. Nu was het vragen van een bijdrage om de inkomsten van de predikant te verhogen niet ongebruikelijk. Toen in 1804 ds. J.C. Venema (1772-1831) werd beroepen zamelde de gemeente door middel van een collecte zeventig gulden en 17 stuivers in voor de te beroepen predikant.¹⁷² Een extra reguliere collecte zou echter betekenen dat de gemeente structureel bij zou moeten dragen aan de inkomsten van de predikant.

Het voornemen van de kerkenraad voor een tweede collecte stuitte op veel verzet bij de magistraat. In de ochtend van vijf augustus 1808 werden een aantal ambtsdragers op het stadhuis ontboden, waar men hen te verstaan gaf dat ze gestraft zouden worden als de kerkenraad de tweede collecte zou invoeren.¹⁷³ Waarom het verzet van het stadsbestuur zo heftig was is moeilijk te achterhalen. Was de magistraat bang om invloed te verliezen op de beroepingsprocedure? Of vreesde ze dat de kerkenraad al te grote financiële toezeggingen zou doen aan de te beroepen predikant waarvoor het stadsbestuur zou opdraaien? De meest waarschijnlijke verklaringsmogelijkheid lijkt mij dat de magistraat bang was dat door de invoering van een extra collecte, de collecte voor de diaconie minder zou opbrengen en de magistraat zo een grotere bijdrage zou moeten leveren aan de ondersteuning aan de armen van de stad. Maar op basis van de geraadpleegde bronnen is er niet meer te zeggen dan dat de stad verantwoordelijk was en bleef voor het traktement van de predikanten. Een ander aspect dat in het oog springt is dat ook nu niet de hogere organen van de kerk, maar die van de overheid een doorslaggevende rol speelden bij de afwikkeling van deze kwestie.

De handelswijze bij de problemen bleef als vanouds: als kerkenraad en stadsbestuur er onderling niet uitkwam zocht de verliezende partij de toevlucht bij een hoger bestuursorgaan van de overheid. De classis speelde geen rol van betekenis, de minister van Eredienst besliste via Ter

---

¹⁶⁹ Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkenraad Algemeen, Inv. nr 9. Brief namens de landdrost aan de Hervormde kerkenraad te Hasselt 22-9-1808.

¹⁷⁰ Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkenraad Algemeen, Inv. Nr. 4. Handelingen 1792-1814 27-07-1808.

¹⁷¹ Idem.

¹⁷² Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkenraad Algemeen, Inv. Nr. 4. Handelingen 1792-1814.

¹⁷³ Idem, 04-08-1808.

Pelkwijk ten gunste van de kerkenraad. Volgens de handelingen van de kerkenraad bedroeg de hoogte van de traktementen voor beide predikanten sinds november 1808 *f* 700,-, volledig voor rekening van de stadskas.¹⁷⁴

In een opgave van stadssecretaris Zacharias Tijn aan de landdrost, gedateerd op vier mei 1808 valt te lezen voor welke kerkelijke kosten de magistraat verantwoordelijk was.¹⁷⁵ Behalve de predikantstraktementen waren dat de traktementen van de organist en de voorzanger van respectievelijk *f* 200,- en *f* 100,-.¹⁷⁶ Het traktement van de koster werd opgebracht uit de verhuur van zitplaatsen die de stad jaarlijks rond de *f* 140,- opleverde. Verder was het stadsbestuur verantwoordelijk voor het onderhoud van het orgel en een aantal kerkbanken.¹⁷⁷ Het kerkgebouw viel onder een zelfstandig college van kerkmeesters die verantwoording aflegden aan het gemeentebestuur, waardoor het gemeentebestuur uiteindelijk toch weer verantwoordelijkheid droeg voor het gebouw.¹⁷⁸ De functie van schoolmeester was sinds de invoering van de schoolwet van 1806 juist geheel van de kerkelijke functies gescheiden, waar die voorheen verbonden was geweest aan die van voorzanger en later aan die van organist.¹⁷⁹

Op dertien april 1809 ontving de kerkenraad een missive van de minister van eredienst waarin hem werd meegedeeld dat de traktementen van koster, organist en voorzanger binnenkort voor kerkelijke rekening zouden komen. De kerkenraad besloot om de minister te vragen hoe de kerk dit dan diende te bekostigen.¹⁸⁰ Zij gaf de minister alvast te kennen dat de huidige fondsen bestaande uit landerijen, de uitgifte van graven in de kerk, en de verhuur van stoelen en banken maar net genoeg geld oprachten om het kerkgebouw te onderhouden.¹⁸¹ En passant maakten de kerkenraadsleden gebruik van de gelegenheid om aan de minister te verzoeken om de magistraat op te dragen om de kerkenraad inzage te geven in de boeken van de kerkmeesters om zo inzicht te krijgen in de financiële toestand van de kerkelijke gemeente.¹⁸² Een bijzonder verzoek aangezien de kerkenraad blijkbaar al wist dat de opbrengsten van de kerkfabriek onvoldoende waren om andere zaken dan het onderhoud van het kerkgebouw te bekostigen.

Op tweeëntwintig december 1809 besprak de kerkenraad een nieuwe missive van de landdrost van Overijssel waarin werd meegedeeld dat vanaf de louwmaand (januari) 1810 het

---

¹⁷⁴ Idem, 23-12-1808.

¹⁷⁵ Collectie Overijssel, 0003.1, Staten van Overijssel, Ridderschap en Steden, en de op hen navolgende colleges, Inv. Nr. 6714.

¹⁷⁶ Idem.

¹⁷⁷ Idem.

¹⁷⁸ Idem.

¹⁷⁹ Idem.

¹⁸⁰ Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkeraad Algemeen, Inv. Nr. 4. Handelingen 1792-1814, 13-4-1809.

¹⁸¹ Idem, 14-4-1809.

¹⁸² Idem.

kerkgebouw (minus de toren) en het in dienst zijnde personeel de eigen verantwoordelijkheid vormden van de kerkelijke gemeente. Predikanten zouden daarentegen een toelage van 's landswege ontvangen. Aangezien het gemeentebestuur dezelfde missive had ontvangen besloot de kerkenraad af te wachten wat hun reactie zou zijn, maar stelde al wel vast een commissie aan, bestaande uit dominee J.C. Venema, ouderling S. Velthuysen en diaken T. Mugge, voor overleg met het gemeentebestuur.¹⁸³

Op acht januari 1810 ontving de kerkenraad een nieuwe missive waarin de minister van Eredienst aangaf dat de gemeente een commissie uit de notabelste leden van de gemeente moest benoemen om samen met de kerkenraad een financieel beleid op te stellen.¹⁸⁴ Deze bepaling gaf de kerkenraad de vrijheid om uit een groslijst van dertig personen zelf vier mannen te kiezen uit de notabelste leden van de gemeente – niet noodzakelijk ook belijdende leden!¹⁸⁵ Uit het vervolg wordt duidelijk dat het hier om nieuwe kerkmeesters gaat die vanaf nu verkozen zullen worden door de kerkenraad.¹⁸⁶ Er wordt afgesproken dat elke twee jaar twee van de commissieleden zullen aftreden.¹⁸⁷

Een kerkenraadscommissie en de kerkmeesters gaan voortvarend aan de slag na de overdracht van de stukken en de schaarse aanwezige contanten (246 guldens, 11 stuivers en 4 penningen) uit het kerkelijk fonds.¹⁸⁸ Zo krijgt de kerk weliswaar de vrije hand om een eigen financieel beleid op te zetten, maar dit brengt ook de verantwoordelijkheid mee om daarvoor zelf de nodige gelden te vinden.

Onderdeel van dat financiële beleid is het op zon- en feestdagen collecteren en het innen van de pacht van de landerijen. In het reglement voor de kerkmeesters wordt verder vastgelegd dat in het geval van onvoorziene omstandigheden de kerkmeesters altijd moeten overleggen met de kerkenraad. Mocht er een conflict ontstaan zal de kerkenraad beslissingsbevoegdheid hebben. Ook houdt de kerkenraad zich het recht voor om het reglement een keer per jaar aan te passen.¹⁸⁹

---

¹⁸³ Idem, 22-12-1809.

¹⁸⁴ Idem, 8-1-1810

¹⁸⁵ In 1820 ontvangt de kerkenraad een verzoek van het Provinciaal College van Toezicht om in overeenstemming met het nieuwe reglement op de administratie der kerkelijke fondsen, dat provinciaal werd vastgesteld, zo spoedig mogelijk dubbeltalen in te zenden met kandidaten voor de functie van kerkvoogden en notabelen. Er wordt een lijst opgesteld met een dubbeltal vanuit de regering (een burgemeester en een raadslid), twee dubbeltallen vanuit de kerkenraad (twee ouderlingen en twee diakenen) en twee dubbeltallen vanuit de notabelen (drie kerkmeesters en een provisor, dat is in dit geval een toezichthouder van het gecombineerd armenbestuur).

¹⁸⁶ Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkeraad Algemeen, Inv. Nr. 4. Handelingen 1792-1814, 19-2-1810

¹⁸⁷ Idem, 11-1-1810.

¹⁸⁸ Idem, 15-1-1810.

¹⁸⁹ Idem, 19-2-1810.

Gezien de zo plotseling doorgevoerde maatregelen van de nationale overheid, waardoor de kerk zelf veel meer geld op moet brengen is het financiële beleid van de kerk vrij succesvol te noemen. De kerkmeesters weten de inkomsten op peil te houden en de jaarrekeningen van de kerk laten vanaf 1810 bijna een verdubbeling van de inkomsten zien. Hierbij moet worden opgemerkt dat er sprake is van een louter boekhoudkundige stijging. De gelden die de kerk vroeger via de magistraat ontving vallen nu rechtstreeks toe aan de kerkmeesters en de opbrengsten van deze kerkelijke goederen worden nu verwerkt in de boekhouding van de kerk. Het gaat dan om pachtinkomsten, verhuur van zitplaatsen en verkoop van graven.¹⁹⁰ Tegenover de stijging van de inkomsten staat echter een nog grotere stijging van de uitgaven¹⁹¹:

Jaar	Ontvangst guldens-stuivers- penningen	Uitgaven guldens-stuivers- penningen	Resultaat guldens-stuivers- penningen
1795	461-10-6	457-2-1	4-8-2
1796	509-1-0	383-13-10	125-7-6
1797	455-13-0	397-9-0	58-4-0
1798	608-1-6	495-2-8	112-18-14
1799	563-11-4	488-7-6	75-3-14
1800	610-8-14	507-7-12	103-1-2
1801	550-13-12	491-9-8	59-4-4
1802	629-8-2	498-11-6	130-16-12
1803	539-16-4	479-13-4	60-3-0
1804	775-0-2	774-10-0	1-1-6
1805	621-1-0	536-5-0	84-16-0
1806	534-7-6	507-3-4	27-4-2
1807	601-17-0	481-13-0	120-4-0
1808	601-17-10	459-11-8	142-6-2
1809	618-7-8	514-2-6	104-5-2
1810	1153-2-14	1152-11-8	0-11-6
1811	1290-13-0	1288-16-6	1-16-10
1812	1157-15-10	1152-5-0	5-10-10
1813	1200-10-0	1183-10-0	17-0-0
1814	1137-17-10	1137-15-10	0-2-0
1815	1236-5-4	1235-16-4	0-9-0
1816	1337-19-8	1334-3-10	3-15-14
1817	1124-8-14	1115-19-4	8-9-10
1818	1347-8-4	1347-3-0	0-5-4
1819	1258-6-10	1255-6-12	2-19-14
1820	1257-14-10	1255-4-6	2-10-4

Tabel 1: Jaarrekeningen 1795-1820¹⁹²

¹⁹⁰ Idem, 14-4-1809.

¹⁹¹ Zie tabel 1 Jaarrekeningen 1795-1820

¹⁹² Tabel samengesteld op basis van: Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkeraad Algemeen, Inv. Nr. 4. Handelingen 1792-1814 & Kerkvoogdij Inv. Nr. 46 Register van ontvangsten en uitgaven 1793-1809, Inv. Nr. 48 Journaal van ontvangsten 1810-1842.

De tijd dat de kerkfabriek riante winsten maakt is na 1809 wel voorbij. De inkomsten worden in 1810 verhoogd door het invoeren van een extra belasting op de zitplaatsen. De vrouwenstoelen en banken worden belast, met 5 stuivers per zitplaats. De zitplaatsen zijn niet verder erfelijk dan voor man en vrouw en de eigen kinderen. Verdere verwanten zullen mee moeten bieden met andere belangstellenden. Ook wil de kerkenraad alle tot dan toe vacante plaatsen verkopen. Daarnaast wordt er een tweede collecte ingevoerd in beide zondagse diensten.¹⁹³ Waar er in 1808 veel discussie was over het tweede zakje, is deze discussie er nu niet. De collecte is een noodzakelijkheid volgens de kerkenraad want een hoofdelijke omslag, zowel voor de lidmaten als voor alle gemeenteleden zou te veel onrust zou veroorzaken mede omdat de gemeente veel armen telt.¹⁹⁴

Onder die armen zou men gezien hun inkomen misschien ook wel de twee predikanten kunnen scharen. In november 1810 waren de toegezegde betalingen aan de kerk vanwege het Rijk gestaakt.¹⁹⁵ Dit had onder meer te maken met de inlijving van het koninkrijk Holland bij het Keizerrijk Frankrijk. Blijkens de notulen van de kerkenraad staakte ook de magistraat van Hasselt de betalingen aan de predikanten want in de junivergadering van 1811 gaven de predikanten aan in negen maanden geen traktement te hebben ontvangen. Kerkenraad en de kerkmeesters proberen gezamenlijk een oplossing voor dit probleem te vinden. Afgesproken wordt dat de kerkmeesters zullen proberen om alvast f 200,- van de landpacht los te krijgen.¹⁹⁶ Dit mislukt. De kerkmeesters krijgen maar f 100,- tot hun beschikking. Dit is uiteraard niet afdoende voor de predikanten die naar eigen opgave van de kerkenraad emolumenten ter waarde van f 60,- al dan niet in natura ontvingen.

Het volgende idee van de kerkmeesters om de predikanten van de nodige inkomsten te voorzien is om een zes wekelijkse huis-aan-huiscollecte te organiseren, waarbij men de toestemming van de prefect¹⁹⁷ vraagt om deze collecte te houden.¹⁹⁸ Deze schakelt maire C.J. Freislich (1772-1838) in. Via een kanselboodschap laat hij aan de gemeente weten dat hij een eenmalige collecte wil laten houden op basis van een lijst, waarin de vermogende leden van de gemeente verdeeld zijn in

---

¹⁹³ Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkenraad Algemeen, Inv. Nr. 4. Handelingen 1792-1814, 8-2-1810.

¹⁹⁴ Idem.

¹⁹⁵ W.H. den Ouden, *De ontknoping van de zilveren koorde* (Zoetermeer: Boekencentrum 2004), p. 89.

¹⁹⁶ Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkenraad Algemeen, Inv. Nr. 4. Handelingen 1792-1814, 02-07-1811. Voor welke landerijen deze pacht werd geïnd zou nader onderzocht moeten worden. Misschien gaat het hier om een deel van de pachtinkomsten van de stad Hasselt of specifiek om de 18 morgen in Mastenbroek, zie ook: *De kwestie van de betaling der traktementen der predikanten bij de Hervormde gemeente te Kampen* (Kampen: K. van Hulst 1869), p. 4.

¹⁹⁷ Tijdens de inlijving van Nederland door het Franse Keizerrijk is dit de nieuwe benaming voor de functie van landdrost

¹⁹⁸ Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkenraad Algemeen, Inv. Nr. 4. Handelingen 1792-1814, 27-08-1811. Volgens de acta benaderde de kerkenraad rechtstreeks de maire, volgens de inhoud van de kanselboodschap opgesteld door de maire (zie de volgende voetnoot) is eerst de prefect om toestemming gevraagd.

verschillende groepen al naar gelang hun financiële situatie.¹⁹⁹ Hun gift is een voorschot, dat door de predikanten gerestitueerd zal moeten worden als zij hun traktement weer zullen ontvangen. Waarop de maire baseert dat de traktementen weer uitbetaald zullen worden, wordt niet duidelijk. Wel is duidelijk dat de maire de offerbereidheid van de gemeenteleden hoog inschat. Hij gaat er namelijk van uit dat de gemeente f 1444,- kan opbrengen. Hier zouden beide predikanten ruimschoots van betaald kunnen worden. De realiteit is echter anders. Het begrote bedrag wordt bij lange na niet gehaald. De opbrengst van de collecte in de stad en de omliggende buurtschappen zoals De Velde, Zwartewaterklooster en Genne bedraagt uiteindelijk f 309,-.²⁰⁰ Daarbij roept de inzameling het nodige commentaar op. De inwoners van de buurtschap De Velde stellen dat zij eerst willen overleggen over de hoogte van het te geven bedrag. Over het geheel is de teneur van reacties dat de gemeenteleden best wat willen geven, maar dat de schatting van de maire veel en veel te hoog is. De kerkenraadsleden die de deuren zijn langsgedaan kunnen niet anders dan de afwijzingen accepteren. Dat gemeenteleden een kleine of geen bijdrage willen doen is ook wel te verklaren als we zien dat de leden van de gemeente al veel meer zijn gaan betalen voor bijvoorbeeld grafrechten en zitplaatsen. Nu komt daar ook nog de betaling van de traktementen bij terwijl niet duidelijk is of de inwoners van Hasselt ook minder belasting zijn gaan betalen.²⁰¹

De tegenvallende collecteopbrengst zorgt wel voor een extra democratiseringsslag: de prefect geeft aan dat hij niets meer kan doen voor de kerk.²⁰² De kerkmeester en de maire doen de kerkenraad daarop bericht dat de hoofden van de huisgezinnen van de gereformeerde kerk ter plekke opgeroepen moeten worden om uit elk van de vier wijken en de acht buurtschappen twee personen te kiezen die mee vergaderen met de kerkenraad en kerkmeesters om zo een oplossing te bedenken voor de moeilijke financiële situatie.²⁰³ Of zij met een oplossing komen en hoe deze commissie verder functioneert verdient verder onderzoek.

Evaluatie

Het is opmerkelijk om te zien hoe overheid en kerk ook na 1796 nauw aan elkaar verbonden blijven. Samen zoeken zij naar oplossingen voor de financiële tegenslagen die de kerk keer op keer treffen. De kerkenraad krijgt steeds meer verantwoordelijkheden, zoals het op peil houden van de inkomsten en

---

¹⁹⁹ Collectie Overijssel, 1365.3 Gemeente Hasselt, bestuur, archieftoegang 2088.

²⁰⁰ Idem, en Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkenraad Algemeen, Inv. Nr. 4. Handelingen 1792-1814, 18-2-1812 & 20-2-1812.

²⁰¹ Uit de inventaris van het archief van het stadsbestuur Hasselt is er geen direct kohier beschikbaar. De registratie van het vuurstedengeld loopt tot 1756. Zie: Collectie Overijssel, Stadsbestuur Hasselt, Archieftoegang 1365.1.7.11

²⁰² Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkenraad Algemeen, Inv. Nr. 4. Handelingen 1792-1814, 18-2-1812.

²⁰³ Idem, 20-2-1812

het aanstellen van de kerkmeesters. Wel blijft de reflex bestaan om hulp van de overheid in te schakelen mocht de kerk er niet uitkomen.

Opmerkelijk is dat ondanks een groeiende gemeente (van 1013 in 1806 naar 1375 in de stad, en 276 in de buurtschappen in 1815²⁰⁴), de kerkenraad in 1811 het eigen kerkelijk wetboek²⁰⁵ aanpast omdat er te weinig geschikte ambtsdragers zijn. Vanaf 1811 mag er namelijk een jaar in plaats van twee jaar tussen de ambtsperiodes van een ambtsdrager zitten.²⁰⁶ Het is dan overigens de vraag of het aantal lidmaten is meegestegen met de stijging van het aantal gemeenteleden. In 1817 geeft de kerkenraad bij de classis aan dat de gemeente 1651 zielen telt, waarvan er 570 lidmaat zijn. In 1835 zijn dit er 742 en in 1846 heeft de gemeente 856 lidmaten.²⁰⁷ Waarom gemeenteleden geen ambtsdrager willen worden is onduidelijk. Zijn potentiële kandidaten bang om persoonlijk aansprakelijk gesteld te worden in geval van financiële tekorten? Of heeft het te maken met een zekere onverschilligheid?

De financiële toewijding van de gemeente spreekt dat laatste tegen. De inkomsten van de kerk stijgen flink en ondanks dat de collecte van 1812 weinig opbrengt zijn de mensen toch bereid om een vrije gift te doen. Een onbedoeld neveneffect van de slechte financiële situatie is dat de kerkenraad meer mensen bij het financieel beleid van de kerk wil betrekken.

Hoe kerkenraad en kerkmeesters ook hun best deden op het financiële beleid, tegen een neergaande conjunctuur mede veroorzaakt door het continentaal stelsel en de daardoor telkens weer improviserende overheid was geen beleidsmaker opgewassen. Anderzijds zag de magistraat van Hasselt nog wel kans om in 1802 opdracht te geven voor de bouw van een nieuw orgel waarvoor de orgelmaker en de stadstimmerman alleen al als honorarium *f* 5000,- rekenden, terwijl de materiaalkosten daar nog bij kwamen.²⁰⁸

Het is ironisch dat juist de predikanten, omdat zij het langst hun traktement van het rijk ontvingen het zwaarst gedupeerd raakten toen deze rijksbijdrage stopte. In de traktementen van het andere kerkelijke personeel was immers al voorzien, maar na 1810 was de financiële rek er toch echt wel uit. De kerk in Hasselt was gezien haar zwakke financiële situatie, de meeste pastoralia waren na het crisisjaar 1672 verkocht en afspraken rondom pachtinkomsten bleken onduidelijk te zijn, afhankelijk van een stabiele overheid.

---

²⁰⁴ Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkeraad Algemeen, Inv. Nr. 5. Handelingen 1814-1842, 30-11-1815.

²⁰⁵ Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkeraad Organisatie, Inv. Nr. 19. Plaatselijke kerkeraadswetten met ondertekening aangelegd 1736.

²⁰⁶ Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkeraad Algemeen, Inv. Nr. 4. Handelingen 1792-1814, 22-03-1811, zie ook: Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkeraad Organisatie, Inv. Nr. 19. Plaatselijke kerkeraadswetten met ondertekening aangelegd 1736.

²⁰⁷ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 83 Naamregister van Predikanten, Ouderlingen enz. en van het aantal lidmaten, 1817-1845.

²⁰⁸ J. Holthuis, 'Het Knol-orgel in de Grote of Sint Stephanuskerk' in: *Hasselt Historiae* 24 nr. 4 (2007), p. 12.

Uit de bronnen komt een beeld naar voren van een tot improviseren gedwongen kerkelijk bestuur dat maar lastig los kan komen van de jarenlange verbondenheid met de overheid. Als het om de financiën van de gemeente gaat willen de leden best betalen, maar dit moet wel uit vrije wil zijn. De kerkenraad voelt haarfijn aan dat de gemeenteleden een weerzin hebben tegen een opgelegde kerkbelasting. Dit is goed te verklaren omdat de kerk al die jaren werd bekostigd vanuit onder meer gemeentelijke belastingen. De vraag om subsidie van de Staten voor de tweede predikantsplaats en de opgaven van de kerkenraad van de financiële situatie van de gemeente aan de landdrost en aan J.D. Janssen laten zien dat de traktementen van de predikanten grotendeels uit de middelen van de stad komen en in ieder geval via de overheid lopen. Zodoende betalen alle inwoners indirect mee aan het in stand houden van de Gereformeerde Kerk. Waarschijnlijk zijn de belastingen niet verlaagd na de scheiding van kerk en staat, maar werd er nu wel een extra bijdrage van de gemeenteleden gevraagd.

Als het om de verdere organisatie van de gemeente gaat blijkt de scheiding van kerk en staat tot meer vrijheid en inspraak van kerkenraad gemeenteleden te leiden. Als de financiële nood hoog is mogen meer mensen meedenken over een eventuele oplossing. Ook krijgt de kerkenraad het recht om zelf kerkmeesters te verkiezen en een eigen reglement voor hen op te stellen.

Het blijft echter moeilijk om goed met de nieuwe situatie om te gaan, temeer omdat de gemeente vaak aan zichzelf overgelaten is en de overheid zich op cruciale momenten terugtrekt. Kerkenraad en overheid blijven ook na 1816 nog nauw op elkaar betrokken. Bij het stellen van dubbeltallen voor een in verband met het nieuwe reglement op de kerkelijke administratie (1820) op te richten college van kerkvoogden en notabelen moeten er expliciet twee kandidaten vanuit de regering op dubbeltal voor de kerkvoogden worden gesteld: in dit geval Burgemeester Reinier van der Vecht²⁰⁹ en raadslid Koenraad Admiraal.²¹⁰ En ook voor bij het samenstellen van de dubbeltallen voor de notabelen kiest de kerkenraad ervoor om een van de tien dubbeltallen samen te stellen uit twee raadsleden: Jacobus Gaykema en Gerkes de Vries.²¹¹ De volkomen vrijheid om kerkmeesters aan te stellen wordt dan wel enigszins ingeperkt: was er in het eigen reglement van de kerk te Hasselt in 1810 nog sprake van dat kerkmeesters absoluut niet tot de magistratuur mogen behoren of in publieke dienst zijn, een erfenis van de Franse tijd, na 1820 is het verplicht om een lid van de stadsregering te benoemen als kerkvoogd.

Toch lijkt het een legitieme veronderstelling dat de invoering van het AR voor stabiliteit zorgde doordat er sinds de invoering van het AR duidelijke regels werden vastgesteld die meer zekerheid

---

²⁰⁹ Deze functioneerde naast de president-burgemeester C.J. Freislich. Zie: Coster & J. Mooijweer, *Uit den ash kolk der vergetelheid, Geschiedenis van de stad Hasselt 1252-2002* (Kampen: IJsselacademie 2003), p. 180.

²¹⁰ Archiven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkenraad Algemeen, Inv. Nr. 5. Handelingen 1814-1842, 14-12-1820. Zie C. Hooijer, *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Zaltbommel: J. Noman & Zoon 1846), p. 204.

²¹¹ Idem.

boden en garant stonden voor behoorlijk bestuur. In de volgende hoofdstukken zullen we nagaan of het AR inderdaad op deze wijze functioneerde.

Het Algemeen Reglement: een ontwikkelingsgeschiedenis tot 1852

De hervormde gemeente van Hasselt moest financieel op eigen benen leren staan. Dit was niet gemakkelijk. Vanuit de kerkenraadsacta lijkt het terecht om te concluderen dat de predikanten de grootste slachtoffers waren van deze groeiende financiële zelfstandigheid. Hun traktement werd niet meer uitbetaald en verder hadden de predikanten voor zover wij weten maar weinig neveninkomsten.

Dat Willem I met de invoering van het Algemeen Reglement voor de garantstelling van predikantstraktementen stond was voor de hervormde gemeente in Hasselt en in het bijzonder de predikanten dan ook een uitkomst. Waarschijnlijk heeft de kerkenraad de invoering van het AR op de koop toe genomen. Deze invoering vond in Hasselt zonder slag of stoot plaats. Een summiere vermelding in de notulen dat de kerkenraad de ontvangen reglementen voor notificatie aanneemt is alles wat de bronnen prijsgeven rondom de invoering van het AR.²¹² Het is goed voorstelbaar dat de kerkenraad na een periode van improviseren opgelucht was dat de nieuwe kerkstructuur tenminste duidelijkheid bood. En was het niet al lang zo dat de overheid een grote invloed had op het kerkelijke leven? De overheidsbemoeyenis van Willem I moet op een bepaalde manier dan ook vertrouwd hebben gevoeld. En het zou zo maar kunnen zijn dat de kerkenraad het prettiger vond om overgeleverd te zijn aan de heerschappij van de synode en een ver weg residerende koning dan onder curatele te staan van de plaatselijke magistraat.²¹³

Hoe het reglement verder werd ontvangen en welke discussies er rondom en door de nieuwe bestuursstructuur ontstonden is op diverse plaatsen uitvoerig beschreven.²¹⁴ Hoe het reglement in de praktijk functioneerde en zich ontwikkelde komt echter maar weinig aan de orde. De invoering van het AR zoals dit in de eerste paragraaf is geschetst vormde namelijk nog maar het begin van de reglementenbundel. Het reglement werd namelijk alsmaar uitgebreid om tegemoet te komen aan de praktijk van het kerkelijk leven. Welke motieven hierbij leidend waren blijft de vraag. Wilden synode en overheid meer grip krijgen op de plaatselijke situatie? Of wilden zij er voor zorgen dat er op een zo

---

²¹² Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkenraad Algemeen, Inv. Nr. 5. Handelingen 1814-1842, 22-8-1816.

²¹³ De plaatselijke overheid oefende nog wel officieel invloed uit op de kerkvoogdij doordat reglementair vastgelegd werd dat in het geval van Hasselt (een gemeente met meer dan 500 leden), een lid van het college van kerkvoogden ook lid moest zijn van de stadsregering. Tegelijkertijd ging het nu officieel nog maar om een van de vijf leden van het college van kerkvoogden. Zie: C. Hooijer, *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Zaltbommel: J. Noman & Zoon 1846), p. 204.

²¹⁴ Zie: J. Reitsma & J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden* ('s Gravenhage: Martinus Nijhoff 1949), pp. 417-485. O. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (Nijkerk: Callenbach 1972), pp. 296-319. A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (Kampen: Kok 2004), pp. 19-29. J. van Eijnatten & F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren 2006), pp. 255-258. H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kampen: Kok 2006), pp. 609-611. F. van Lieburg & J. Roelevink, *Ramp of redding* (Utrecht: Boekencentrum 2018).

transparant mogelijke manier bestuurd zou worden? Op basis van de onderzochte literatuur en bronnen is dit niet onomstotelijk vast te stellen.

Om een duidelijk overzicht te krijgen van de verschillende onderdelen van de reglementen en de manier waarop deze werden uitgebreid is het hoofdwerk van C. Hooijer behulpzaam. Cornelis Hooijer was vanaf 1827 predikant te Heumen, Malden en Groesbeek en vanaf 1829 tot aan zijn emeritaat in 1862 predikant te Zaltbommel. Zijn publicatie *'Kerkelijke wetten voor de hervormden in het koninkrijk der Nederlanden. Verzameld en met aantekeningen voorzien'* oefende grote invloed uit op de herziening van het AR in 1852. Voor alle partijen was dit werk dan ook een standaardwerk als het ging om de uitleg en toepassing van het reglement voor 1852.²¹⁵ Hooijer bracht in zijn werk behalve de reglementen zelf ook de ontwikkeling van de reglementen in beeld. Hij maakte daarbij gebruik van een eigen indeling. Daarin maakte hij onderscheid tussen het Hoofd-reglement, de Algemene reglementen, de Provinciale reglementen en de Gemeentelijke reglementen. Om te verduidelijken hoe de reglementenbundel zich ontwikkelde staan achter de nu volgende verschillende onderdelen van de reglementenbundel de jaartallen vermeld waarin zij voor het eerst werden vastgesteld (gearresteerd) en de eventuele herziening volgens de weergave van Hooijer.²¹⁶

Onder het hoofd-reglement verstaat Hooijer het door hem zo genoemde bestuursreglement (1816) en de instructie voor de Algemene Synodale Commissie (1844²¹⁷).

De Algemene reglementen hebben bij Hooijer betrekking op de toelating tot het predikantsambt (1816/1831), het beroepingswerk en de vacaturen (1816/1826), het hulppredikerschap (1844), de kerkvisitatie (1816/1823), het godsdienstig onderwijs door de kerk (1816/1843)²¹⁸, de samenstelling en taakomschrijving van de kerkenraden (1825), de manier waarop de diaconie geadministreerd moet worden (z.j.²¹⁹), de uitoefening van opzicht en tucht (1816/1825), de klassikale kosten (1816) en de weduwenbeurs (1819²²⁰).

---

²¹⁵ J. Vree, 'Hooijer, Cornelis' in: C. Houtman e.a. (red.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme 5* (Kampen: Kok 2001), pp. 260-261.

²¹⁶ C. Hooijer, *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Zaltbommel: J. Noman & Zoon 1846), pp. IX-X.

²¹⁷ De commissie was reeds per koninklijk besluit op 26-11-1827 ingesteld, deze instructie diende als vervanging.

²¹⁸ Dit reglement onderging door de jaren heen ingrijpende wijzigingen. Zie: C. Hooijer, *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Zaltbommel: J. Noman & Zoon 1846), pp. 96-99.

²¹⁹ De vaststelling van dit reglement liet jaren op zich wachten. Dit had onder meer te maken met de lokale verknoping van burgerlijke en kerkelijke armenzorg. Hasselt is daar een voorbeeld van. Waarschijnlijk is er pas een diaconiereglement vastgesteld in 1856, na de grote herziening van het AR in 1852. Daarvoor viel de taakomschrijving onder het huishoudelijk reglement van de kerkenraden. Zie: G. Bruna, *Reglementen en besluiten voor de Nederlandsche Hervormde Kerk* (Zwolle: G.H. Meijer 1860), 105

²²⁰ In 1816 was er geen sprake van een apart reglement voor de weduwenbeurs, maar werd er in diverse andere reglementen een regel aan gewijd.

De provinciale reglementen geven een huishoudelijk reglement voor de kerkenraden per provincie (1829-1830). Daarnaast zijn er een reglementen voor het verkiezen en beroepen van predikanten in Friesland (1833) en Groningen (1834). Ook bevat dit derde hoofdstuk het reglement op de administratie van de kerkelijke fondsen en de kosten van de eredienst in de verschillende provincies (1819-1823).

Het deel over de gemeentelijke reglementen bevat de reglementen van de protestantse gemeentes in Veenhuizen en die van de Ommerschans (1833). Deze beide gemeentes waren onderdeel van een sociaal experiment van Willem I gericht tegen het pauperisme. Ook op godsdienstig gebied werd er geëxperimenteerd: de hervormde en lutherse denominaties werden hier samengevoegd tot een protestantse gemeente.²²¹ Jacob van Lennep (1802-1868), die op zijn rondreis door Nederland, deze koloniën van weldadigheid bezocht en er een godsdienstoefening bijwoonde concludeerde dat er sprake was van onverschilligheid en geloofsdwang. Mannen meden de kerk, wat overigens de vraag oproept van welke dwang er sprake was, terwijl vrouwen en kinderen luisterden naar een volgens van Lennep 'lauwe en weinig leerstellige verkondiging'.²²²

Het reglement maakt een enorme ontwikkeling door met verschillende ingrijpende herzieningen. Tussen de herzieningen door worden er diverse besluiten en resoluties toegevoegd. Dat begint al in 1816 als aan de reglementenbundel extracten uit het besluitenregister van de synode worden toegevoegd met betrekking tot de kerkelijke approbatie van gedrukte werken, de preekbevoegdheid van studenten en de kerkelijke inzegening van het huwelijk.²²³

Ook Hooijer en van der Tuuk bieden tal van voorbeelden van missives en disposities waarin onderdelen van de reglementen worden toegevoegd of herzien. Dit maakt de reglementen tot een bijzonder complex geheel. In de volgende paragraaf zal vooral het 'Reglement op de uitoefening van Kerkelijk Opzicht en Tucht bij de Hervormden' aan de orde komen in het in Hasselt ontstane conflict.²²⁴

Om een helder beeld te krijgen van het functioneren van dit reglement is het goed om de door het AR gebruikte terminologie voor de verschillende besturen rond dit reglement kort weer te geven. Volgens het Reglement voor opzicht en tucht is het de taak van de verschillende kerkelijke vergaderingen om conflicten op 'minnelijke wijze uit den weg te ruimen en de twistende partijen te

---

²²¹ C. Hooijer, *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Zaltbommel: J. Noman & Zoon 1846), pp. 237-238.

²²² J. Koch, *Koning Willem I 1772-1843* (Amsterdam: Boom 2013), pp. 346-347.

²²³ *Reglementen, vervaardigd door het Nationaal Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, en goedgekeurd door Zijne Majesteit den Koning den 30sten julii. 1816* ('s Gravenhage: Johannes Allart 1816), pp. 154-163.

²²⁴ Ik gebruik de versie van G. v.d. Tuuk omdat dit de versie is die ook in omloop was ten tijde van het conflict. Zie: G. v.d. Tuuk, *Handboek voor Hervormde predikanten en kerkenraadsleden* (Leeuwarden: J.W. Brouwer en P. Wiarda 1820), pp. 398-426.

bevredigen'.²²⁵ Er zijn vier vergaderingen die een rol hebben in het geval van binnenkerkelijke conflicten: de kerkenraad, het klassikaal bestuur, het provinciaal kerkbestuur en de synode (art. 1). Na het eerste inleidende deel wordt in dit reglement de rol van de verschillende vergaderingen in vier afdelingen uitgewerkt die op deze wijze corresponderen met de kerkelijke vergaderingen binnen de Hervormde kerk.²²⁶ De eerste afdeling geeft de algemene bepalingen van de rechtsgang binnen de Hervormde kerk aan en de taak die de verschillende bestuurslagen hebben in het opzicht over hun leden.²²⁷ De tweede afdeling geeft weer wat de verantwoordelijkheden van de kerkenraad zijn in gevallen van zaken van opzicht en tucht en in zaken van kerkelijke conflicten.²²⁸ De derde afdeling beschrijft de verantwoordelijkheden van het klassikaal bestuur²²⁹, terwijl de vierde afdeling handelt over de verantwoordelijkheden van het provinciaal kerkbestuur.²³⁰ De vijfde en laatste afdeling geeft weer hoe de synode om dient te gaan met geschillen die onder haar jurisdictie vallen.²³¹ De verschillende bestuurslagen fungeren zo als beroepsinstanties. In de algemene bepalingen staat dat een kerkelijk zaak nooit door meer dan twee instanties in behandeling genomen zal worden. De partijen kunnen dus een keer in beroep.

De verschillende bestuurslagen (en beroepsinstanties) werden in vergelijking met de onder de Gereformeerde Kerk tijdens de republiek vigerende kerkordeningen heel anders ingevuld. De positie van de kerkenraad kende nog de meeste continuïteit met die van de Gereformeerde Kerk. In geval van conflicten en tuchtzaken in de gemeente was de kerkenraad de eerste instantie waar het gemeentelid terecht kon terwijl elke ambtsdrager verplicht was om aangifte te doen van ergernissen die hij constateerde (art. 6 Opzicht en tucht). De kerkenraad mocht ook gemeenteleden censureren, met andere woorden onder tucht stellen, ambtsdragers konden echter alleen door het provinciaal kerkbestuur worden gecensureerd (art. 88 AR).

Het vermelden waard is dat tuchtzaken in principe door de kerkenraad mondeling behandeld moesten worden terwijl de hogere colleges de zaken juist schriftelijk moesten behandelen (art. 8 Opzicht en tucht). Uitzonderingen waren echter mogelijk.

De rol van het klassikaal bestuur was deels vergelijkbaar met die van de classis in de Gereformeerde Kerk. De classis zelf werd gedegradeerd tot een vergadering met als doel de

---

²²⁵ Reglement op de uitoefening van Kerkelijk Opzicht en Tucht bij de Hervormden en de behandeling van Kerkelijke aanklagten en geschillen, art. 5.

²²⁶ Reglement op de uitoefening van kerkelijk Opzicht en Tucht bij de Hervormden en de behandeling van kerkelijke aanklagten en geschillen, goedgekeurd en bekrachtigd bij resolutie van 23-11-1816.

²²⁷ Eerste afdeeling, Algemeene bepalingen (art. 1-26).

²²⁸ Tweede afdeeling, Bepalingen voor den kerkenraad (art. 27-47).

²²⁹ Derde afdeeling, Bepalingen voor het klassikaal bestuur (art. 48-83).

²³⁰ Vierde afdeeling, Bepalingen voor het provinciaal kerk-bestuur (art. 84-93).

²³¹ Vijfde afdeeling, Bepalingen voor het synode (art. 94-109).

onderlinge contacten te stimuleren en het nomineren van leden en de scribe voor het klassikaal bestuur.²³²

Het klassikaal bestuur bestond uit twee tot zeven predikanten en een ouderling of oud-ouderling. De voorzitter van het van het klassikaal bestuur was ook lid van het provinciaal kerkbestuur.²³³ Het klassikaal bestuur had de volgende taken: zij hield toezicht op de vacante gemeenten, voerde de correspondentie met de voorzitters van de ringen, zorgde dat het beroepingswerk doorgang kon vinden (art. 61 AR), ze behartigde de belangen van de predikantsweduwen en wezen in hun ressort (art. 62 AR), zij deed uitspraak in conflicten binnen de kerkenraad of tussen kerkenraden en deed uitspraak in beroepszaken die in eerste instantie in de kerkenraad aan de orde waren geweest (art. 63 AR). Daarnaast had zij de bevoegdheid om predikanten, kandidaten en kerkenraadsleden te schorsen (art. 64 AR).

Het provinciaal kerkbestuur²³⁴ bestond uit de voorzitters van de diverse classes in de provincie en een ouderling of oud-ouderling (art. 31 AR). Deze ouderling of oud-ouderling trad elk jaar af waarna een andere classis een ouderling af mocht vaardigen. Het was aan de koning om de voorzitter en de scribe aan te wijzen (art. 37-38 AR). Het provinciaal kerkbestuur kreeg dan ook van 's landswege een bepaald bedrag om haar kosten te dekken (art. 36 AR). Als vrij algemeen omschreven taakomschrijving stond in het AR omschreven dat het provinciaal kerkbestuur belast was met de zorg voor de belangen van de godsdienst, de bewaring van de goede orde en de handhaving van de kerkelijke wetten (art. 41 AR). Daarnaast mocht zij specifieke reglementen voor het eigen ressort ontwerpen, op basis van de al bestaande verordeningen waarbij het aan de koning was om deze goed te keuren (art. 42 AR). Ook had het provinciaal kerkbestuur de bevoegdheid om predikanten af te zetten en beroepszaken te behandelen van appellanten die hun zaak eerst aan het klassikaal bestuur hadden voorgelegd (art. 46 AR). Het provinciaal kerkbestuur hield ook toezicht op de administratie van de weduwe-beurzen en eventuele andere fondsen ten bate van de predikanten (art. 48 AR).

Als enigszins vreemde eend in de bijt staat in dit deel van het reglement ook de bepaling dat predikanten en kandidaten die vanwege zedelijk wangedrag zijn afgezet nooit meer als zodanig aangenomen kunnen worden (art. 47 AR).

Zoals in de eerste paragraaf is beschreven staat de synode boven het provinciaal kerkbestuur. Uit het AR blijkt dat de koning degene is die de door de kerk genomen besluiten dient te ratificeren. Vanaf

---

²³² L. v.d. Broeke, *Een geschiedenis van de classis* (Kampen: Kok 2005), p. 139.

²³³ Idem, p. 138. Zie ook: Art. 55 van het Algemeen Reglement.

²³⁴ Algemeen Reglement voor het bestuur der Hervormde kerk, Art. 31-48. Zie ook: L. v.d. Broeke, 'Regionale (re)organisatie: classicaal bestuur en provinciaal kerkbestuur rond 1816' in: F. van Lieburg & J. Roelevink, *Ramp of redding* (Utrecht: Boekencentrum 2018), pp. 67-68.

1827 is er een door de koning aangestelde Algemene Synodale Commissie actief die functioneert als een moderamen met beperkte bevoegdheden.²³⁵ In het koninklijk besluit van Willem I van zesentwintig november 1827 wordt direct al duidelijk dat deze commissie nauw verbonden is met het Departement voor de Zaken der Hervormde Kerk (ministerie van eredienst), net zoals de synode zelf deze verbondenheid al kende.²³⁶ De verhoudingen tussen het ministerie van eredienst en de Algemene Synode/Algemene Synodale Commissie is troebel. De minister van eredienst lijkt een grote rol te spelen op het moment dat er sprake is van onrust en conflicten binnen de kerk.²³⁷ De verhouding tussen deze beide instanties en wat nu hun precieze takenpakket is zou nader onderzoek verdienen.

Zo hebben we wel een beeld gekregen van de bevoegdheden van de diverse besturen die in de kerkelijke rechtspraak een rol spelen. Hoe dit uitwerkte in de praktijk in een conflictsuatie in Hasselt zal in de volgende paragraaf worden beschreven.

---

²³⁵ J. Roelevink, 'De Hervormde kerk wankelend op eigen benen: de herziening van het Algemeen Reglement in 1852' in: F. van Lieburg & J. Roelevink, *Ramp of redding* (Utrecht: Boekencentrum 2018), p. 126.

²³⁶ G. v.d. Tuuk, *Handboek voor Hervormde predikanten en kerkenraadsleden*, Eerste vervolg (Leeuwarden: J.W. Brouwer en P. Wiarda 1834), p. 23.

²³⁷ Zie bijvoorbeeld de talrijke verwijzingen naar ministerieel commentaar en ingrijpen in: F.L. Bos, *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834 I-IV* (Kampen: Kok) 1939-1946. En zie ook het verrassende ministerieel ingrijpen in het in de volgende paragraaf beschreven conflict te Hasselt.

Het Algemeen Reglement in tijden van conflict

Ook na de invoering van het Algemeen Reglement bleven er binnen de Hervormde gemeente van Hasselt wat kleine financiële problemen bestaan.²³⁸ Desondanks is er tot 1835 sprake van relatieve rust binnen de gemeente. Ook als een groep gemeenteleden zich in 1835 losmaakt van de plaatselijke hervormde gemeente ontstaat er weinig onrust. De groep die de hervormde kerk in Hasselt verlaat is getalsmatig gezien beperkt en concentreert zich rondom een leider: Harm Smit, een relatief welgestelde smid die aan het begin van de 19^e eeuw ouderling is geweest in de Hervormde gemeente.²³⁹ De groep die met hem het lidmaatschap van de Hervormde kerk opzegt telt ongeveer 15 personen.²⁴⁰

Maar juist na het verdwijnen van de meest uitgesproken orthodoxe groep gemeenteleden breekt in 1839 een conflict uit binnen de kerkenraad van de hervormde gemeente van Hasselt. Ouderlingen en diakenen komen lijnrecht tegenover de predikanten te staan. Bosch plaatst dit conflict in het kader van principiële en sociale spanningen.²⁴¹ De ouderlingen en diakenen zouden principieel tegen het Zendelinggenootschap²⁴² en de Evangelische Gezangen zijn en zouden geen vertrouwen hebben in de betrokkenheid van de predikanten en andere operregenten van het armbestuur. Ook behoren zij tot de middenstand en komen daarom tegenover de predikanten te staan die tot een hogere sociale klasse behoren en wel achter de Evangelische gezangen en het Zendelinggenootschap staan.²⁴³ Van Riel doet de kwestie in zijn familiechroniek van de Bruna's af als een centenkwestie.²⁴⁴ Het is de vraag of hiermee het conflict en de manier waarop het uiteindelijk afgehandeld wordt verklaard kan worden. In dit hoofdstuk wil ik nagaan hoe het conflict ontstond, welke personen en factoren hierin een rol speelden en op welke manier het AR in dit conflict gebruikt werd.

---

²³⁸ R. Bosch, 'Het ontstaan van de Gereformeerde Kerk; de Afscheiding van 1835' in: F. Pereboom, R. Bosch & J.J.P. Boezeman (red.), *Uit de geschiedenis van Hasselt* (Kampen: IJsselacademie 1982), pp. 152-153.

²³⁹ L. Bezemer, *Breuk of wederkeer: Afscheiding in Hasselt (1835-1869)* (Hasselt: Scriptie Geschiedenis M.O. tweede gedeelte Noordelijke Leergangen Zwolle 1986), pp. 44-45.

²⁴⁰ J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel I* (Groningen 1984), p. 123.

²⁴¹ R. Bosch, 'Het ontstaan van de Gereformeerde Kerk; de Afscheiding van 1835' in: F. Pereboom, R. Bosch & J.J.P. Boezeman (red.), *Uit de geschiedenis van Hasselt* (Kampen: IJsselacademie 1982), p. 157.

²⁴² In deze periode het Nederlands Zendelinggenootschap (1797), zie: J. Jongeneel, *Nederlandse zendingsgeschiedenis 1601-1917* (Zoetermeer: Boekencentrum Academic 2015), pp. 158-159 & P. van Rooden, 'Beelden van bekering: Religieus nationalisme en de opkomst van de zending' in: P. van Rooden, *Religieuze Regimes* (Amsterdam Bert Bakker 1996), pp. 121-146.

²⁴³ R. Bosch, 'Het ontstaan van de Gereformeerde Kerk; de Afscheiding van 1835' in: F. Pereboom, R. Bosch & J.J.P. Boezeman (red.), *Uit de geschiedenis van Hasselt* (Kampen: IJsselacademie 1982), p. 157.

²⁴⁴ F. van Riel, *Dit waren Bruna's: Twee takken van de familie, over ondernemers, predikanten en schilders* (Utrecht 2019), pp. 70-72.

Het conflict

Op 27 november 1839 komt er een brief binnen bij het classicaal bestuur van Zwolle met daarin een verzoek om advies en het nemen van een beslissing inzake een conflict tussen enerzijds de ouderlingen en diakenen en anderzijds de beide predikanten van de hervormde gemeente van Hasselt. Uit de brief wordt duidelijk dat ds. Van Griethuijsen niet wilde voorgaan in een kerkdienst op zondagavond tien november 1839. De diakenen hebben hem daarop bericht gedaan dat ze van hem een bedrag van f 3,- verwachten, als compensatie voor de gederfde collectegelden in verband met het niet doorgaan van de kerkdienst.²⁴⁵

Opmerkelijk genoeg klagen alleen de diakenen over het mislopen van inkomsten. De kerkvoogden houden zich in deze kwestie stil. De financiële situatie van de kerkvoogdij vormt of geen probleem of de inkomsten die de kerkvoogdij binnenkrijgt via de collectes tijdens de erediensten wegen niet op tegen de kosten van de openstelling van de kerk of zijn anderszins te verwaarlozen.

Tijdens de eerstvolgende kerkenraadsvergadering komt het schrijven van de diakenen aan ds. Van Griethuijsen aan de orde. De predikant is het oneens met de diakenen en stelt dat er op de zondag na dankdag nooit een avonddienst plaatsvindt en dat hij absoluut geen vergoeding wil betalen. De ouderlingen en diakenen beroepen zich op een besluit van de kerkenraad van vijf juli 1822 dat als volgt luidt: 'bij deze gelegenheid is vastgesteld dat voortaan in den zomer de woensdagavondbeurten zullen ophouden en in plaats derzelve des zondags driemaal zal gepredikt worden, en in den winter zoo vele woensdag avondbeurten als te voren zondagavondbeurten zullen vervuld worden, zullende den te beroepen leeraar van den loop der predikbeurten volgens deze bepaling, als meer nuttig voor de belangen der gemeente en voordeeliger voor den kerk en armenstaat kennis gegeven worden'.²⁴⁶

Volgens ouderlingen en diakenen is deze afspraak, opgetekend in de acta van de kerkenraad, normatief voor de invulling van de zondagse diensten. De predikant weigert zich te conformeren. De vraag van de broeders aan het classicaal bestuur is hoe de kerkenraad verder dient te handelen.

De brief is ondertekend door de vier ouderlingen, Gerrit Breman (1760-1848), Joh. van der Vecht (1790-1866), K. Admiraal (1771-1848), M. Kaspers (1770-1852) en de vier diakenen J. Doorn (1805-1858), G. Berkhof (1804-1850), K. Galenkamp (1812-1879) en A. Roek (1802-1843).

Deze mannen vormen met de twee predikanten de kerkenraad van de Hervormde gemeente van Hasselt. Als we naar hun maatschappelijke positie kijken lijken ze een goede afspiegeling te vormen van de Hasseltse samenleving. Wel is het opmerkelijk dat alhoewel er, zoals hierboven is beschreven,

---

²⁴⁵ Archief HCO 1839-11-14

²⁴⁶ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 80 10-11-1839 Brief Ouderlingen en diakenen aan het klassikaal bestuur van Zwolle.

een heel aantal agrarische buurtschappen kerkelijk tot Hasselt behoren er niemand van buiten de stad ambtsdrager is. Breman is smid en slotenmaker en daarnaast lid van de gemeenteraad. Dat laatste geldt ook voor Joh. v.d. Vecht die in het dagelijks leven broodbakker is. Ook K. Admiraal is raadslid naast zijn werk als schilder en glazenmaker. De vierde ouderling is de voormalig beroepsmilitair M. Kaspers (of Caspers), die na zijn militaire carrière, in Hasselt het beroep van molenaar uitoefent. Diaken J. Doorn is net als Joh. v.d. Vecht, bakker, G. Berkhof is timmerman, K. Galenkamp is winkelier en een tijdlang gemeenteontvanger. A. Roek is schoenmaker. In 1840 wordt schippersknecht P.A. Galenkamp (1792-1876) verkozen tot diaken in plaats van J. Doorn.²⁴⁷

Deze negen mannen kwamen steeds meer tegenover de twee predikanten van de gemeente W.H. van Griethuijsen en G. Bruna te staan. Willem Huibert van Griethuijsen (1779-1854) was sinds 1822 predikant te Hasselt na over te zijn gekomen uit Thamen aan de Amstel²⁴⁸. Daarvoor was hij predikant te Woudenberg (1808-1816). Zijn opleiding ontving hij aan de Universiteit van Harderwijk waar hij zijn studie op zeventien juni 1807 afsloot met een promotie over het Evangelie van Johannes bij hoogleraar Johannes Clarisse (1770-1846).²⁴⁹ Zijn leermeester droeg zijn boek over uiterlijke kanselwelsprekendheid²⁵⁰ aan hem en een aantal andere van zijn beste leerlingen op. Clarisse was nauw betrokken bij het Zendelinggenootschap en probeerde het werk van dit genootschap waar hij maar kon te bevorderen.²⁵¹ Het zou kunnen verklaren waarom zijn leerling Van Griethuijsen, geïnspireerd door zijn leermeester zo betrokken blijft op het werk van dit genootschap. Clarisse was een typisch vertegenwoordiger van de supra-naturalistische theologie.²⁵² Het supranaturalisme plaatste zowel de bijzondere als de algemene openbaring onder de rede. God zou niets geopenbaard hebben dat tegen de rede ingaat, de bijzondere openbaring sloot naadloos aan bij dat wat de mens al is.²⁵³ Het is goed voorstelbaar dat Van Griethuijsen in dat spoor is verdergegaan. De biografie van Clarisse, H. Bouman (1789-1864), merkte op dat de dissertatie van Van Griethuijsen geheel in diens geest is geschreven.²⁵⁴

---

²⁴⁷ Voor zover ik heb kunnen nagaan is deze Galenkamp geen directe familie van K. Galenkamp.

²⁴⁸ Onderdeel van de gemeente Uithoorn.

²⁴⁹ J.P. de Bie & J. Loosjes, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland III* ('s Gravenhage: Martinus Nijhoff 1919-1931), pp. 347-348. Voor de datum van zijn promotie zie het titelblad van zijn dissertatie *Pro evangelii Ioannei αυθεντία* (Harderwijk: Everardi Tyhoff 1807).

²⁵⁰ J. Clarisse, *Voorlezingen over de uiterlijke kanselwelsprekendheid volgens Jo. Lodew. Ewald* (Utrecht: J. de Kruijff 1849).

²⁵¹ J. Vree, 'Clarisse, Johannes' in: C. Houtman e.a. (red.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme 5* (Kampen: Kok 2001), p. 113.

²⁵² A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (Kampen: Kok 2004), p. 125.

²⁵³ Idem, pp. 33-34.

²⁵⁴ J.P. de Bie & J. Loosjes, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland III* ('s Gravenhage: Martinus Nijhoff 1919-1931), p. 47.

Gerard Bruna (1810-1886) werd in 1837 predikant in Hasselt. Hij werd geboren in het stadje Veldhausen in het Duitse graafschap Bentheim en studeerde sinds 1829 in Groningen waar hij de kandidaatsexamens letteren en godgeleerdheid behaalde.²⁵⁵ Aan de universiteit van Groningen was Petrus Hofstede de Groot, de grote voorman van de Evangelische richting, een van zijn leermeesters.²⁵⁶ Bruna bleef contact met hem onderhouden, ook toen hij in 1858 eerst als secundus lid werd van de Algemene Synodale Commissie, het hoogste bestuursorgaan van de Nederlandse Hervormde Kerk. Bruna werd op drie maart 1834 bevorderd tot proponent door het provinciaal kerkbestuur van Friesland.²⁵⁷

Er was op dat moment een overschot aan proponenten zodat een beroep niet vanzelfsprekend was.²⁵⁸ Desondanks kreeg Bruna, dankzij voortvarend handelen van ds. Van Griethuijsen een beroep van de Hervormde gemeente te Hasselt. Opmerkelijk genoeg wilde Van Griethuijsen in eerste instantie niet dat er een proponent zou worden beroepen. Tijdens de kerkenraadsvergadering van 20 oktober 1837 waren hij en een van de ouderlingen erop tegen om een proponent te beroepen en stelden beiden dat de kerkenraad zich aan de tot dan toe geldende gewoonte moest houden om geen proponent maar een ervaren predikant te beroepen.²⁵⁹ Het moeizaam verlopen beroep op hulpprediker J. Maks, die na op 20 maart 1837²⁶⁰ het beroep aangenomen te hebben alsnog moest bedanken vanwege ziekte zou hier debet aan kunnen zijn.²⁶¹ De kerkenraad echter koos met meerderheid van stemmen voor het beroepen van een proponent, waarbij ds. Van Griethuijsen liet noteren dat er dispensatie aangevraagd moest worden bij het ministerie van Eredienst tot aan april 1838 om er zo voor te zorgen dat de kerkenraad het beroepingswerk in eigen hand kon houden.²⁶² De reactie van de predikant laat zien hoe vanzelfsprekend het was om als kerkenraad de reglementen te gebruiken in het besturen van de gemeente.

Uiteindelijk bleek de dispensatie niet nodig. Want nog geen maand later, op zondag twaalf november 1837 maakte proponent G. Bruna tijdens het voorgaan in de erediensten van die zondag

---

²⁵⁵ F. van Riel, *Dit waren Bruna's* (Utrecht: 2019), p. 56.

²⁵⁶ J. J. Vree, *Kerk, huis school en staat* (Hilversum: Verloren 2017), p. 496.

²⁵⁷ F. van Riel, *Dit waren Bruna's* (Utrecht: 2019), p. 56 & L.A.A. van Langeraad & H. Visscher, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland I* (Utrecht: Kemink & Zoon 1907), p. 683.

²⁵⁸ P. van Rooden 'Van geestelijke stand naar beroepsgroep. De professionalisering van de Nederlandse predikant, 1625-1874' in: P. van Rooden, *Religieuze Regimes* (Amsterdam Bert Bakker 1996), p. 54.

²⁵⁹ Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkeraad Algemeen, Inv. Nr. 5 Handelingen 1814-1842.

²⁶⁰ *Boekzaal der Geleerde Wereld* April 1837, p. 516.

²⁶¹ R. Bosch, 'Het ontstaan van de Gereformeerde Kerk; de Afscheiding van 1835' in: F. Pereboom, R. Bosch & J.J.P. Boezeman (red.), *Uit de geschiedenis van Hasselt* (Kampen: IJsselacademie 1982), p. 154.

²⁶² Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkeraad Algemeen, Inv. Nr. 5 Handelingen 1814-1842. Het reglement op de vacaturen stelde immers dat de kerkenraad zo spoedig mogelijk moest beroepen en indien er sprake was van onvoorziene omstandigheden zij dit via het klassikaal bestuur moest melden aan het Departement voor de zaken der hervormde kerk zie: G. v.d. Tuuk, *Handboek voor Hervormde predikanten en kerkenraadsleden* (Leeuwarden: J.W. Brouwer en P. Wiarda 1820), pp. 350-351.

een dusdanige indruk op de kerkenraad dat hij een dag later unaniem voorgedragen werd voor een beroep.²⁶³ Een beroep dat Bruna aannam. Uiteindelijk werd hij op veertien januari 1838 bevestigd door ds. Van Griethuijsen die aan de hand van 2 Korinthe 4:7 preekte over het thema: “over de gewenschte vrucht der evangeliebediening immer Gods werk”, waarna Bruna intrede deed met een preek naar aanleiding van Colossenzen 1: 28, met als onderwerp “over de hooge waarde der prediking van Christus als een juist geschikt middel om aan hare verheven bestemming – de bevordering van ’s mensen volmaking – te beantwoorden”.²⁶⁴ Bruna liet zich daarmee kennen als een aanhanger van de Groninger of evangelische richting.²⁶⁵ Ook in zijn latere publicaties kwam dit optimistische mensbeeld duidelijk naar voren. Zo benadrukte hij bij zijn 25 jarig ambtsjubileum de continuïteit in de verkondiging tijdens zijn predikantschap, waarbij hij duidelijk stelde dat het voor zijn hoorders mogelijk was om gelijkvormig te worden aan Christus.²⁶⁶

Bruna bleef tot aan zijn overlijden in 1886 verbonden aan de hervormde gemeente van Hasselt. Tijdens zijn lange ambtsperiode in Hasselt maakte Bruna deel uit van het klassikaal bestuur van Zwolle, het provinciaal kerkbestuur van Overijssel en de algemene synodale commissie in Den Haag.²⁶⁷ Gedurende zijn predikantschap publiceerde hij voornamelijk over kerkrecht, zijn meest bekende en vaak herdrukte werk was zijn uitgave van de reglementen van de Nederlandse Hervormde Kerk²⁶⁸, maar ook het onderwijs had zijn aandacht. Zo brengt hij een catechismus uit gericht op belijdeniscatechisanten, die twee drukken beleefde.²⁶⁹ Ook schreef hij een leerboek over Bijbel en kerkgeschiedenis voor kostschoolleerlingen. In het voorwoord schreef Bruna dat een van zijn taken het onderwijs aan “jongelieden uit den beschaafden stand, kweekelingen onzer kostscholen” was.²⁷⁰ Aan deze kweekelingen doceerde hij onder andere de klassieke talen. Een van zijn leerlingen, Hendrik de Veer, ontdekte zodra hij op het gymnasium te Zwolle begon dat er op het niveau van de lessen van Bruna het nodige aan te merken was.²⁷¹ Bruna nam gezien het voorgaande, in Hasselt de ruimte om naast zijn werk in de gemeente ook andere werkzaamheden te ontplooien. Aan het begin van zijn predikantscarrière was daar nog geen sprake van. Eerst vroeg de gemeente in Hasselt zijn volledige aandacht.

---

²⁶³ Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkeraad Algemeen, Inv. Nr. 5 Handelingen 1814-1842.

²⁶⁴ Idem.

²⁶⁵ J. van Eijnatten & F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren 2006), pp. 260-261.

²⁶⁶ G. Bruna, *Toespraak tot zijne gemeente op den dag zijn vervulde vijf en twintigjarige evangeliebediening in haar midden* (Hasselt: H.J. v.d. Vecht 1863), pp. 5-6.

²⁶⁷ F. van Riel, *Dit waren Bruna's* (Utrecht: 2019), p. 69.

²⁶⁸ G. Bruna, *De reglementen voor de Nederlandsche Hervormde Kerk* (Zwolle: G.H. Meijer 1860). Deze reglementenbundel beleefde zeven drukken en werd later bewerkt door G.J. Vos (1836-1913).

²⁶⁹ G. Bruna, *Catechismus over de waarheid die in Christus is* (Rotterdam: Van der Meer & Verbruggen 1853).

²⁷⁰ G. Bruna, *Handleiding bij het onderwijs in de Bijbelsche en kerkelijke geschiedenis* (Rotterdam: Verbruggen & van Duym 1862), p. III.

²⁷¹ H. de Veer, *Toen... en nu* (Amsterdam: Gebroeders Kraay 1877), pp. 219-221.

In die gemeente leken eendracht en enthousiasme aan het eind van de jaren '30 volop aanwezig te zijn. Over grote financiële zorgen zoals die er in de periode 1795-1816 waren vinden we niets terug in de acta. Als we afgaan op de kerkenraadsnotulen was tijdens de visitatie op zeventien mei 1838, op het te laat komen van ds. Van Griethuijsen na, alles in orde.²⁷² Deze visitatie door een tweetal gecommiteerden vanuit de classis werd om de drie jaar uitgevoerd. In eerste instantie gebeurde dit jaarlijks, waarbij alle ambtsdragers en hen die in dienst zijn van de gemeente, zoals koster en voorzangers aanwezig moesten zijn.²⁷³ Later werd de persoonlijke visitatie teruggebracht tot een keer per drie jaar. In de tussenliggende jaren moest de kerkenraad schriftelijk verslag doen van de situatie van de gemeente. De visitatie vormde een formeel gebeuren met kledingvoorschriften en door de bij toerbeurt door de verschillende ambtsdragers te beantwoorden vragen.²⁷⁴ Het idee hierachter was dat de verschillende ambtsdragers in alle vrijheid hun ervaringen met hun medeambtsdragers konden bespreken. Later zal blijken dat de ouderlingen en diakenen uit Hasselt de visitatie van 1838 heel anders hebben beleefd dan dit in de notulen is weergegeven door scriba Van Griethuijsen.

Dit zegt ook iets over het bronnenmateriaal. In de acta van de kerkenraad wordt veelvuldig gebruikgemaakt van standaardformuleringen. Zo vinden we telkens rondom het verplichte *censura morum*²⁷⁵ de standaardformulering 'is geschied'. In dit geval wordt de heftige discussie, waarover later in het proces wordt geschreven door ouderlingen en diakenen, tijdens de visitatie geheel verzwegen en ook afgedaan met een standaardformulering als 'na gepaste aanspraak... deden genoemde H.H. onderzoek naar de toestand der gemeente en namen alles in behoorlijke orde zijnde, een zegenend afscheid van de vergadering'.²⁷⁶ Dit werpt de vraag op wat er nog meer in de acta is verzwegen of impliciet is weergegeven. Een ander voorbeeld van ofwel een vrije manier van notuleren of een gekleurde beschrijving van het verloop van de kerkenraadsvergadering is de weergave van de vergadering van dertien mei 1840.²⁷⁷ Tijdens het eerste deel van de vergadering is de schriftelijke visitatietabel ingevuld waarbij predikanten, ouderlingen en diakenen elkaar allerlei beschuldigingen toevoegen. Aan het eind van de vergadering wordt een bericht van de minister van eredienst besproken waarin deze toezegt van rijkswege het traktement van beide predikanten met f 50,- te willen verhogen als de kerkenraad eveneens bereid is om volgens het alterum tantum

---

²⁷² Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkenraad Algemeen, Inv. Nr. 5 Handelingen 1814-1842.

²⁷³ Reglement op de kerkvisitatie (1816) art. 1-6.

²⁷⁴ J.D.Th. Wassenaar, *Om te zien hoe het hun gaat* (Zoetermeer: Boekencentrum 2005), pp. 72-73.

²⁷⁵ Het *censura morum* biedt de mogelijkheid om in de voorbereiding op het Heilig Avondmaal bezwaren in te dienen tegen de belijdenis en wandel van leden van de gemeente waarop de kerkenraad hen de toegang tot het heilig avondmaal kan ontzeggen. Zie: W. Verboom, 'Censura morum' in: *Christelijke encyclopedie I* (Kampen 2005³), p. 291.

²⁷⁶ Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkenraad Algemeen, Inv. Nr. 5 Handelingen 1814-1842, 17-05-1837.

²⁷⁷ Idem, 13-05-1840.

principe²⁷⁸ de predikantstraktementen met f 50,- te verhogen. Na de beschuldigingen tijdens het eerste deel van de vergadering is er volgens de acta sprake van dat deze mededeling door de vergadering met dankzegging wordt ontvangen en de kerkenraad akkoord is. Een merkwaardige reactie van een zo verdeelde vergadering.

Tijdens de kerkenraadsvergadering van zes maart 1839 wordt voor het eerst in de kerkenraadsnotulen enige frictie zichtbaar. Ouderling Joh. v.d. Vecht en diaken K. Galenkamp weigeren om hun boetes te betalen. De meerderheid van de kerkenraad besluit echter dat de boetes toch betaald moeten worden.²⁷⁹

Op 14 november van datzelfde jaar vindt er tijdens de vergadering een stevige discussie plaats over het wel of niet verzuimen van diensten door ds. Van Griethuijsen. Volgens de diakenen was het zo dat er drie diensten op zondag plaats moesten vinden. Een ochtend-, middag-, en avonddienst. Van Griethuijsen blijft bij zijn standpunt dat er na dankdag²⁸⁰ gewoonlijk geen avonddiensten meer plaatsvinden en hij dus geen dienst verzuimd heeft. Omdat er geen oplossing gevonden wordt besluiten de ouderlingen en diakenen het hoger op te zoeken en leggen zij de kwestie voor aan het klassikaal bestuur van Zwolle.

In hun brief beschuldigden ouderlingen en diakenen ds. Van Griethuijsen van het verzuim van een preekbeurt.²⁸¹ Het klassikaal bestuur geeft Van Griethuijsen gelegenheid om schriftelijk te reageren. In zijn reactie stelt Van Griethuijsen dat er een aantal zon- en feestdagen zijn waarop er traditiegetrouw geen drie diensten worden gehouden. Volgens hem geldt dit voor zondagen waarop het avondmaal werd gehouden, predikanten een vacaturebeurt in een andere gemeente moeten vervullen of anderszins uit de stad zijn of als er extra diensten zijn door de week zoals in geval van een biddag of feestdag.²⁸²

Uit de brief van Van Griethuijsen wordt duidelijk dat de verhoudingen grondig verstoord zijn geraakt. Van Griethuijsen maakt duidelijk dat zijn collega Bruna en hij zich op een lijn bevinden en hij

---

²⁷⁸ Volgens dit principe gaf het rijk de predikanten een toelage, mits de kerkenraad deze toelage met hetzelfde bedrag aanvulde. Zie: C. Hooijer, *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Zaltbommel: J. Noman & Zoon 1846), pp. 383-386.

²⁷⁹ Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkenraad Algemeen, Inv. Nr. 5 Handelingen 1814-1842. Deze boetes werden opgelegd als kerkenraadsleden niet op vergaderingen kwamen, te laat kwamen of kerkdiensten waarin zij als ambtsdrager dienst moesten doen verzuimden. Zie Art. 25 reglement op de kerkvisitatie.

²⁸⁰ De dankdag vond over het algemeen in november plaats, terwijl de biddag in maart werd gehouden. Zie: J. van Eijnatten & F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren 2006), p. 239.

²⁸¹ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 80 10-11-1839 Brief Ouderlingen en diakenen aan het klassikaal bestuur van Zwolle.

²⁸² Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 80 29-01-1840 Brief van Griethuijsen aan het klassikaal bestuur van Zwolle.

niet van zins is om toe te geven aan de ‘tegenwoordigen opgeworpen tegenspraak’ die nu ‘reeds meermalen’ door de andere ambtsdragers wordt herhaald.²⁸³

De schriftelijk vastgelegde procedure blijkt tot zover goed te functioneren. Dankzij het reglement is er een structuur ontstaan waarbinnen klachten over het functioneren van kerkelijke functionarissen duidelijk geadresseerd kunnen worden. De diakenen weten waar zij terecht kunnen nu het conflict binnen de kerkenraad niet kan worden opgelost. En het is niet de plaatselijke overheid die te hulp wordt geroepen, maar een kerkelijke instantie.

Er blijkt echter meer aan de hand te zijn dan alleen de verzuimde beurt. Want in hun reactie aan het klassikaal bestuur stapelen de beschuldigingen van ouderlingen en diakenen zich op. Ze geven maar liefst vijf punten waarover de predikant in zijn schrijven volgens hen oneerlijk is geweest. Allereerst wat betreft het aantal niet vervulde kerkdiensten. De niet vervulde beurt door ds. Van Griethuijsen is volgens hen het topje van de ijsberg: er zijn wel veertig avondbeurten onvervuld gebleven. Diensten die niet worden ingevuld omdat de predikanten volgens ouderlingen en diakenen elk jaar in de zomer vijf of zes weken buiten de stad verblijven, op eigen initiatief de avonddienst op Avondmaalszondagen schrappen en de bidstond voor het Zendelinggenootschap ten koste van een avonddienst laten plaatsvinden in plaats van op een doordeweekse avond zoals dit in veel andere gemeenten gebruikelijk is.

In zijn brief schreef Van Griethuijsen dat er wel eens uit eigen beweging een dienst wordt ingehaald door de predikanten. Een pertinente leugen volgens ouderlingen en diakenen. Nooit zijn er vier diensten gehouden op een zondag. En dat de gemeente en kerkenraadsleden altijd tevreden zijn met de manier waarop predikanten de diensten invullen is opnieuw een leugen. En passant gaven de schrijvers van de brief aan dat er over het aantal door de predikanten in te vullen diensten ook tijdens de persoonlijke visitatie van 1838 harde woorden zijn gevallen. En dat deze zelfde kwestie ook speelde in 1839 en dat dit toen is gemeld in de schriftelijke visitatie.

Behalve het verschil van inzicht over de manier waarop het aantal kerkdiensten moest worden ingevuld is ook de houding van ds. Van Griethuijsen tijdens kerkenraadsvergaderingen en kerkdiensten een probleem. Ouderlingen en diakenen schrijven met een verwijzing naar het vijfde artikel van het ‘Reglement voor Kerkelijk Opzicht en tucht’ dat zij de conflicten graag op minnelijke wijze op willen lossen, maar de dominee hen hier niet de ruimte voor laat. Als voorbeeld halen zij aan dat Van Griethuijsen zijn eigen gedachten toevoegde aan de kerkenraadsacta en niet bereid was om

---

²⁸³ Idem.

dit te veranderen nadat hij hier op aangesproken werd.²⁸⁴ Er is geen sprake van de gewenste liefde en eensgezindheid, maar de vergaderingen ontaardden in 'een Babel van verwarring'.

De grote angst van ouderlingen diakenen was dat de gemeente zou wennen aan het verminderde aantal kerkdiensten, wat schade op zou leveren voor de financiën van met name de diaconie en het geestelijk welzijn van de gemeente. En dit alles ter wille van het gemak van de predikanten. Daar komt bij dat Van Griethuijsen zelfs zonder het ambtskostuum van bef en mantel de doop heeft bediend.²⁸⁵

Uit de klachtenwisseling rijst het beeld op van een oudere slecht functionerende predikant die zijn eigen gang gaat en zich weinig gelegen laat liggen aan de wensen van de overige kerkenraadsleden. Door de jaren heen lijkt Van Griethuijsen zijn ambtswerk steeds gemakkelijker te hebben opgevat. Hebben ouderlingen en diakenen bij het beroepen van proponent Bruna gerekend op een bondgenoot die de oudere Van Griethuijsen zou stimuleren of gedacht dat deze beginnende predikant beter te sturen zou zijn dan zijn oudere collega? Dan komen zij bedrogen uit. Ds. Bruna past zich al snel aan de werkwijze van Van Griethuijsen en schaaft zich in deze kwestie vol overtuiging aan de zijde van zijn collega. Aangezien ook zijn naam prominent in de beschuldigingen van ouderlingen en diakenen voorkomt stuurt hij op eigen initiatief een brief aan het klassikaal bestuur waarin hij zich vrijpleit van alle beschuldigingen en op zijn beurt klachten indient tegen de ouderlingen en diakenen.²⁸⁶

De beide predikanten dienen zich te verdedigen omdat de klachten van de overige kerkenraadsleden bloedserius worden genomen. Dit laat zien dat ook binnen de Hervormde kerk de hoge heren rekening moeten houden met elk serieus bezwaar, door wie ook geuit. In die zin is er een parallel zichtbaar met de ontwikkeling bij de afgescheidenen. Ook de afgescheidenen kwamen op voor het recht van elk gemeentelid en ook zij wilden bijdragen aan de instandhouding en verbetering van de staat. Zij schuwden het nemen van verantwoordelijkheid voor de eigen groep en de samenleving niet en lieten juist in het gebruik van hun organisatiemethodes zien zich, vooral na 1869, thuis te weten in de moderne tijd.²⁸⁷

---

²⁸⁴ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 80 21-02-1840 Brief Ouderlingen en diakenen aan het klassikaal bestuur.

²⁸⁵ Idem.

²⁸⁶ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 80 11-03-1840 Brief ds. Bruna aan het klassikaal bestuur.

²⁸⁷ B. de Graaf & G. van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit Kampen 1854-2004* (Kampen: Kok 2005), pp. 17-19. Dit neemt overigens niet weg dat er in de eerste decennia na de Afscheiding sprake was van verschrikkelijke conflicten o.a. over de te gebruiken kerkorde. Zie: C. Veenhof, *Kerkgemeenschap en kerkorde* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn 1974), pp. 67-71.

De afgescheidenen en kruisgezinden kozen er uiteindelijk voor om in 1869 als kerkgenootschap erkenning aan te vragen bij de overheid onder de naam 'Christelijke Gereformeerde Kerk'. Hiervoor stelden zij een reglement samen van zes artikelen dat volgens van J. van Gelderen (1943) slapend werd gehouden, maar niettemin de officiële organisatorische basis van deze kerk vormde.²⁸⁸ Dat dit reglement een slijtzwam vormde tussen dolerenden en afgescheidenen en eerst afgeschaft moest worden voordat zij samen konden gaan laat zien dat aan dit reglement ondanks de slapende status toch wel het nodige belang werd toegekend.²⁸⁹ In de praktijk koos de hoofdstroming ervoor om zoveel mogelijk gebruik te maken van de oude Dordtse Kerkorde (DKO) van 1618-1619, maar liet daarbij wel delen die in eigen oog niet relevant of zelfs onjuist waren buiten beschouwing.²⁹⁰ Zeker in eerste jaren na 1834 liepen de discussie over de DKO hoog op, want deze kerkorde kende net als het AR de nodige overheidsinmenging, en dat was juist iets waar de afgescheidenen zo fel tegen hadden geageerd.²⁹¹

Helenius de Cock (1824-1894), onder meer docent kerkrecht aan de predikantsopleiding van de afgescheidenen in Kampen, publiceerde in 1868 zijn *Handboek voor leeraars en kerkeraadsliden* met naast een uitgebreide beschouwing over de gereformeerde kerkregering de synodale besluiten.²⁹² Alleen de titel al doet denken aan de werken van Hooijer en Van der Tuuk. De Cock gebruikt in zijn beschrijving van de geschiedenis van de Kerkorde zelf ook de term 'kerkelijk reglement'.²⁹³ En met instemming geeft De Cock het voorwoord van het kerkelijk handboekje weer waarin wordt benadrukt dat de erkenning van de DKO inhoudt dat de afgescheidenen alle lokale kerkordes terzijde stellen.²⁹⁴ Er wordt in dit voorwoord betoogd dat dit een terugkeer naar het oude is.²⁹⁵ Maar eigenlijk is deze nationale uniformeringsslag een enorme vernieuwing als we in acht nemen dat de DKO nooit in de hele republiek is ingevoerd, maar slechts door de Gelderse, Utrechtse en Overijsselse Staten werd aangenomen.²⁹⁶ Zo voert de synode van de afgescheidenen al in 1840

---

²⁸⁸ J. van Gelderen, 'Scheuring' en Vereniging – 1837-1869' in: W. Bakker, O.J. de Jong, W. van 't Spijker en L.J. Wolthuis (red.), *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen: Kok 1984), p. 115. Voor een weergave van dit reglement zie: H. de Cock, *De Christelijke Gereformeerde kerk en de Nederduitse Gereformeerde Kerken (Doleerenden) in hunne overeenstemming en in hun verschil* (Groningen: G.J. Reits 1887), pp. 21-23.

²⁸⁹ J. van Gelderen, 'Op weg naar de Vereniging van 17 juni 1892' in: L.J. Wolthuis & J. Vree (red.), *De Vereniging van 1892 en haar geschiedenis* (Kok: Kampen 1992), pp. 36-37. Zie ook: G.J. Schutte, 'Helenius de Cock en de vereniging van 1892' in: D. Deddens & M. te Velde (red.), *Vereniging in wederkeer* (Barneveld: de Vuurbaak 1992), pp. 76-77.

²⁹⁰ J. van Gelderen, 'Scheuring' en Vereniging – 1837-1869' in: W. Bakker, O.J. de Jong, W. van 't Spijker en L.J. Wolthuis (red.), *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen: Kok 1984), p. 135.

²⁹¹ J.H. Soepenbergh, *Op ongebaande wegen. De Afscheiding in Amsterdam (1835) als landelijke proeftuin voor vrije kerken* (Utrecht: Boekencentrum Academic 2017), p. 301.

²⁹² H. de Cock, *Gereformeerde kerkregering of Handboek voor leeraars en kerkeraadsliden benevens de synodale besluiten der chr. afg. Geref. Kerk, die thans nog van kracht zijn* (Kampen: S. van Velzen 1868).

²⁹³ Idem, p. 23.

²⁹⁴ Idem, pp. 34-35.

²⁹⁵ Idem, pp. 34-35.

²⁹⁶ J. van Eijnatten & F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren 2006), p. 178.

een vernieuwing door die aansluit bij het breed maatschappelijk gedragen streven naar goed en transparant bestuur.

Als De Cock in 1886 zijn *De kerkorde van Dordrecht 1618-1619 en de synodale bepalingen der Christelijke Gereformeerde kerk, met eenige aantekeningen* publiceert, valt op dat er in dit nieuwe boek, net als bij Van der Tuuk en Hooijer, sprake is van een enorme uitbreiding van het aantal bepalingen en reglementen. Behalve de in 1868 in zijn handboek opgenomen reglementen voor de theologische school en de kerkvisitatie, vinden we in 1886 ook een reglement aangaande de kas voor weduwen, wezen en emeriti, een reglement voor de zendingsschool en een 'Algemeen Reglement' op het beheer van de goederen en fondsen voor de Gemeenten der Christelijke Gereformeerde Kerk.²⁹⁷ Ook voor de afgescheidenen is het belangrijk dat duidelijk is vastgelegd wie waar verantwoordelijk voor is.

Een ander frappant voorbeeld van overeenkomst met de hervormde wijze van werken is de instelling van een algemene synodale commissie, die in de tijd tussen de huidige en eerstvolgende synode de bevoegdheid heeft om uit te voeren wat de synode haar heeft opgedragen, de correspondentie met de regering en buitenlandse kerken te onderhouden en als een provinciale kerkvergadering dit vraagt naar eigen goedgevoelen handelen mag zolang dit de andere kerkelijke vergaderingen niet belemmert.²⁹⁸

Zo groeit ook de afgescheiden reglementenbundel mee met het kerkelijk leven. Het grote verschil met de hervormde kerk is echter dat de afgescheidenen heel duidelijk kunnen selecteren uit datgene wat zij als hun kerkordelijke erfenis beschouwen. Delen van de DKO die de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente bedreigen verklaren voormannen als H.P. Scholte (1805-1868), A.M.C. van Hall (1808-1838) en J.A. Wormser (1807-1862) als in strijd met de Bijbel.²⁹⁹ Helenius de Cock kan in zijn toelichting op de DKO bij artikel vier over de te voeren correspondentie met en de approbatie door de overheid inzake het beroepingswerk eenvoudigweg schrijven dat deze bepaling geheel is vervallen.³⁰⁰ Ook met het hardnekkig geldend gewoonterecht waar de hervormden soms zo mee worstelden kunnen de afgescheidenen gemakkelijk afrekenen, want er zijn simpelweg geen privileges of oude aanspraken op bezit waar gemeentes recht op konden laten gelden. En in 1840 maakt de synode van de afgescheidenen korte metten met lokale kerkordes door de DKO centraal in te voeren.

---

²⁹⁷ H. de Cock, *De kerkorde van Dordrecht 1618-1619 en de synodale bepalingen der Christelijke Gereformeerde kerk, met eenige aantekeningen* (Groningen: G.J. Reits 1886), 126.

²⁹⁸ H. de Cock, *Gereformeerde kerkregering of Handboek voor leeraars en kerkeraadsliden benevens de synodale besluiten der chr. afg. Geref. Kerk, die thans nog van kracht zijn* (Kampen: S. van Velzen 1868), 79-80.

²⁹⁹ J.H. Soepenbergh, *Op ongebaande wegen. De Afscheiding in Amsterdam (1835) als landelijke proeftuin voor vrije kerken* (Utrecht: Boekencentrum Academic 2017), 301.

³⁰⁰ H. de Cock, *De kerkorde van Dordrecht 1618-1619 en de synodale bepalingen der Christelijke Gereformeerde kerk, met eenige aantekeningen* (Groningen: G.J. Reits 1886), 6.

De afgescheidenen zagen zichzelf dan ook als de legitieme theologische erfgenamen van de Gereformeerde Kerk van de Republiek in de fase voordat het theologisch verval toesloeg en grote delen van de kerk afdwaalden van wat volgens hen de meest zuivere samenvatting van de Heilige Schrift vormde: de Drie Formulieren van Enigheid.³⁰¹ Daarmee creëerden ze een ideaalbeeld van de geschiedenis waarin er voor 1816 sprake is van een toestand waarin de Gereformeerde Kerk in alle vrijheid zelfstandig besluiten kon nemen waarbij deze besluiten telkens weer aan de Drie Formulieren getoetst moesten worden. Zo projecteerden ze hun eigen orthodoxe overtuigingen en idealen terug op de Gereformeerde Kerk van voor de invoering van het AR. Geheel onlogisch is dit niet, want de orthodoxie binnen de Gereformeerde Kerk zelf idealiseerde haar eigen toestand ook. Al in de 18^e eeuw schetsten orthodoxe theologen een beeld van de kerkelijke toestand waarin de orthodoxie haar recht kon handhaven met een beroep op Bijbel en belijdenis. Zo verdedigden in 1766 twee hoogleraren, de Utrechtse professor G. Bonnet (1723-1805) en zijn Leidse collega D. van der Kemp (1731-1780) in hun oraties met verve de rechtmatige positie van de orthodoxie die streed tegen tolerantie en voor het strikt handhaven van de leer met behulp van de Drie Formulieren.³⁰² Het is interessant om te lezen dat Van der Kemp in zijn oratie stelt dat zolang het gezag van de Formulieren maar gehandhaafd blijft, de kerkvergaderingen³⁰³ hun vrijheid behouden, zolang er maar eerwaardige predikanten zijn, er genoeg uitnemende onderwijzers en leerlingen zijn en er een waardig nageslacht van het huis van Oranje overblijft, de kerk niet ten onder zal gaan.³⁰⁴ Maar daarmee schetste hij een beeld wat in ieder geval voor de kerkelijke vergaderingen helemaal niet met de realiteit overeenkwam. De kerkvergaderingen waren helemaal niet vrij, in ieder geval niet op de manier die de afgescheidenen voorstonden, want de overheid bemoeide zich ook voor 1816 op tal van manieren met de kerkelijke vergaderingen en hun besluiten.

Als we teruggaan naar Hasselt zien we dat het schrijven van Bruna door het klassikaal bestuur wordt meegenomen in het proces waardoor het conflict nu een kwestie tussen predikanten enerzijds en ouderlingen en diakenen anderzijds wordt. Het is zelfs dankzij de inbreng van ds. Bruna dat zijn collega Van Griethuisen vrijgepleit wordt van schuld aan het verzuimen van kerkdiensten. Bruna maakt met een citaat uit de kerkenraadsacta van 21-12-1837 duidelijk dat er is afgesproken om het biduur voor het Zendinggenootschap op de eerste of tweede zondagavond van de maand te laten

---

³⁰¹ Opmerkelijk en verklaarbaar is de voortdurende spanning in de Gereformeerde ecclesiologie tussen de plaatselijke zelfstandigheid van de gemeente en het gezag van de meerdere vergaderingen die ook in het werk van de Cock telkens doorklinkt.

³⁰² R. v.d. Berg, 'Beschermt de belijdenis de kerk tegen de Verlichting?' in: J.W. Buisman (red.), *Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen: Vantilt 2013), pp. 51-59.

³⁰³ Kerkenraad, classis en synode.

³⁰⁴ D. v.d. Kemp, *Inwyings redenvoering ten betooge van de goede hope welke ook thans noch voor de Kerk van Nederland overschiete* (Leiden: Johannes Hasebroek & Abraham Kallewier 1767), pp. 76-77.

plaatsvinden omdat er dan toch geen kerkdiensten zijn.³⁰⁵ Er is dus helemaal geen sprake van een vaste kerkdienst op de zondagavond.

Het klassikaal bestuur heeft ondertussen een commissie ingesteld die, nadat de voorzitter van het klassikaal bestuur de ouderlingen en diakenen ontvankelijk heeft verklaard, onder verwijzing naar de artikelen 5 en 61-63 van het reglement voor opzicht en tucht onderzoek doet naar de kwestie op basis van de schriftelijk ingediende stukken.³⁰⁶ De commissie bestaat uit twee predikanten, de Zwolse predikant H.J. Romeny (1792-1861) en de predikant van Wijhe, A. van Eck (1790-1852), en een ouderling, de Zwolse stadssecretaris G. Luttenberg (1793-1847).

Mede op basis van hun conclusies besluit het klassikaal bestuur om ds. Van Griethuijsen vrij te spreken van de oorspronkelijke klacht, maar het bestuur ziet zich wel genoodzaakt om de andere klachten die Van Griethuijsen en de ouderlingen en diakenen over en weer uiten door een nieuwe commissie te laten onderzoeken. Deze nieuwe commissie bestaat opnieuw uit ds. Romeny en ouderling Luttenberg met daaraan toegevoegd de predikant van Raalte ds. J.A. Schrader (1797-1870). Deze commissie krijgt ook de beschikking over het schriftelijke visitatieverslag van 1839. Ds. Schrader was een van de visitatoren tijdens de volgens ouderlingen en diakenen onstuimig verlopen visitatie van zeventien mei 1838.³⁰⁷ Hij wist dus het nodige van de spanningen in de kerkenraad van Hasselt. De notulen van de classis vermelden dat het instellen van deze nieuwe commissie in overeenstemming is met artikel 47 van het reglement voor kerkelijk opzicht en tucht.³⁰⁸

Als we de datering van dit tweede rapport mogen geloven heeft deze commissie op dezelfde dag waarop zij wordt ingesteld door het classicaal bestuur rapport uitgebracht. De aanklachten worden in dit rapport beoordeeld en scherp gesteld en de manier waarop het classicaal bestuur deze kwestie heeft behandeld wordt beoordeeld. Zo concludeert de commissie dat de voorzitter van het classicaal bestuur terecht stelt dat niet de kerkenraad, maar de ouderlingen en diakenen de klacht hebben ingediend, zodat het conflict behandeld moet worden als een geschil binnen de kerkenraad en dat er aan de artikelen 61-63, over het indienen van de stukken door klagers en beklaagden, van het reglement voor opzicht en tucht is voldaan.³⁰⁹

Daarbij stelt de commissie op basis van de stukken dat de predikanten op hun beurt klachten hebben ingediend tegen de ouderlingen en diakenen. Volgens de predikanten zijn de ouderlingen

---

³⁰⁵ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archiefteogang 0374.1 Inv. Nr. 80 11-03-1840 Brief ds. Bruna aan het klassikaal bestuur.

³⁰⁶ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archiefteogang 0374.1 Inv. Nr. 80 Verslag commissie ingesteld door het klassikaal bestuur 27-05-1840

³⁰⁷ Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkeraad Algemeen, Inv. Nr. 5 Handelingen 1814-1842.

³⁰⁸ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archiefteogang 0374.1 Inv. Nr. 80 27-05-1840 Uittreksel uit de notulen van het classicaal bestuur.

³⁰⁹ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archiefteogang 0374.1 Inv. Nr. 80 27-05-1840 Verslag Commissie.

‘onvatbaar voor rede en billijkheid, verzuimen ze kerkdiensten en de viering van het Heilig Avondmaal en daarnaast weigeren ze altijd of met enige regelmaat om de opgegeven Evangelische gezangen³¹⁰ mee te zingen.³¹¹ Het rapport besluit met de opmerking dat deze nieuwe klachten niet volgens het voorschrift van het reglement onderzocht zijn en dat het aan het klassikaal bestuur is om deze alsnog te onderzoeken of aan de klagers duidelijk te maken dat zij zich in een nieuw adres bij het klassikaal bestuur moeten melden.³¹²

Wat er met dit rapport gedaan is wordt uit de stukken niet duidelijk. Ouderlingen en diakenen hebben in ieder geval geen genoegen genomen met de uitspraak van het klassikaal bestuur en zijn in hoger beroep gegaan bij het provinciaal kerkbestuur.

Het provinciaal kerkbestuur van Overijssel krijgt een verzoekschrift binnen van G. Breman, Joh. v.d. Vecht, K. Galenkamp, A Roek en G. Berkhof waarin men beroep indient tegen de uitspraak van het klassikaal bestuur.³¹³ Ook diaken P.A. Galenkamp heeft dit document ondertekend, maar hij wordt niet toegelaten tot het beroep, omdat hij geen appellant is. Het provinciaal kerkbestuur richt zich in de behandeling van deze zaak alleen op de klacht over het eventuele verzuim van ds. Van Griethuijsen op tien november 1839 en is nagegaan na of het reglement voor kerkelijk opzicht en tucht correct is toegepast. Dat is het geval. Daar komt bij dat de diakenen een schadevergoeding van de predikant hebben geëist terwijl de mogelijkheid van het eisen van een schadevergoeding nergens in het AR voorkomt. Het provinciaal kerkbestuur oordeelt dat de uitspraak van het klassikaal bestuur blijft staan en de klacht dat ds. Van Griethuijsen kerkdiensten had verzuimd ongegrond is.

Uit het archief blijkt dat daarmee de situatie nog niet is opgelost. Ds. Bruna en ds. Van Griethuijsen ontvangen op zeventien september 1840 een missive van de commissie, ingesteld door het klassikaal bestuur, met daarin het verzoek om nadere informatie over de ingevulde visitatietabel van 1839 waarop de nodige verwijten over en weer te lezen zijn.³¹⁴ Twee dagen later sturen de predikanten een gezamenlijke reactie waarin zij stellen te blijven bij wat er volgens hen naar waarheid op het formulier is ingevuld, ondanks dat sommige kerkenraadsleden weigerden hun

---

³¹⁰ De Evangelische gezangen werden in 1806 in de Gereformeerde Kerk ingevoerd. Voor sommige orthodoxe christenen vormden de inhoud van een deel van deze gezangen en de manier waarop ze werden ingevoerd door de synode een reden om zich tegen het zingen van deze gezangen tijdens de eredienst af te zetten. Zie verder: R. Bosch, ‘Evangelische gezangen’ in: in: G. Harinck, H. Paul & B. Wallet (red.), *Het gereformeerde geheugen* (Amsterdam: Bert Bakker 2009), pp. 551-560. M. Kaspers, de enige ouderling die deze liederen niet mee wilde zingen tijdens de eredienst gaf aan ze, net als de Psalmen wel tijdens zijn dagelijks werk te zingen.

³¹¹ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 80 27-05-1840 Verslag Commissie.

³¹² Idem.

³¹³ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 80 Uitspraak provinciaal kerkbestuur 05-08-1840.

³¹⁴ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 80 Brief ds. Bruna & ds. van Griethuijsen aan ds. Romeny en G. Luttenberg 19-09-1840.

antwoorden te ondertekenen. Op dezelfde dag stuurt Van Griethuijsen ook nog een persoonlijk schrijven waarin hij op verzoek van de commissie ingaat op de door hem geuite klachten tegen ouderlingen en diakenen.³¹⁵

Van Griethuijsen lijkt enigszins terug te krabbelen nu het klassikaal bestuur hem verzoekt om zijn klachten te specificeren. Zo nuanceert hij de conclusie van de commissie dat alle ouderlingen en diakenen het Heilig Avondmaal niet meevieren en geeft aan dat ook maar een enkeling de erediensten niet getrouw bezoekt. Het is ook niet zo dat alle leden van de kerkenraad de evangelische gezangen niet meezingen. Het grootste bezwaar van Van Griethuijsen is dat de kerkenraadsleden überhaupt over hem geklaagd hebben. Vooral de beschuldigingen dat hij de kerkenraadsacta vervalst zou hebben, dat hij een leugenaar is en tegen elke orde ingaat, hebben hem diep gegriefd. Als dit waar zou zijn heeft hij de naar eigen zeggen 'eer en waardigheid van predikant te zijn ten eenenmaal verbeurd'.³¹⁶ Het is dan ook aan het klassikaal bestuur om hem te verdedigen omdat de klachten afbreuk doen aan zijn Evangeliebediening en de gemeente hierdoor geschaad wordt. Daarom roept hij het klassikaal bestuur ertoe op om de strengst mogelijke maatregelen tegen ouderlingen en diakenen te nemen, met andere woorden: deze moeten worden afgezet.³¹⁷ Op deze manier zet Van Griethuijsen de beroepsgroep van predikanten scherp tegenover klagende gemeenteleden, ook al zijn zij ambtsdrager. Van Griethuijsen voert op deze manier een vorm van emotionele chantage uit op zijn naaste collega's. Collega's die samen met hem deel uitmaakten van het klassikaal bestuur.³¹⁸

Het klassikaal bestuur schroomt inderdaad niet om de ouderlingen en diakenen aan te pakken. Konden Bruna en Van Griethuijsen zichzelf schriftelijk verweren, de ouderlingen en diakenen krijgen op 21 september bezoek van de koster van de Grote Kerk van Zwolle die als bode van het klassikaal bestuur hen een dagvaarding overhandigd.³¹⁹ Ouderlingen en diakenen moeten op 23 september verschijnen in de consistorie van de Grote Kerk te Zwolle voor het comité van het klassikaal bestuur. Ds. Romeny is de ondervrager terwijl Luttenberg fungeert als secretaris. Ook ds. Schrader is als lid van de commissie aanwezig.

De commissie kiest voor een harde aanpak: de gedaagden worden apart gehoord en kritisch ondervraagd. Ouderling Van der Vecht en diaken Berkhof lijken in te zien dat op deze manier het front van ouderlingen en diakenen uit elkaar gespeeld kan worden en weigeren om antwoord te

---

³¹⁵ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 80 Brief ds. van Griethuijsen gericht aan ds. Romeny en G. Luttenberg 19-09-1840.

³¹⁶ Idem.

³¹⁷ Idem.

³¹⁸ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 80 Uittreksel uit de handelingen van het Klassikaal Bestuur van Zwolle 27-05-1840.

³¹⁹ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 80 verklaring koster Joh. van der Vegte 21-09-1840.

geven zonder dat hun medekerkenraadsleden aanwezig zijn. De andere kerkenraadsleden geven wel antwoord en dan blijkt dat de door hen geuite klachten zeer slecht kunnen worden onderbouwd. Welke diensten er door de predikanten verzuimd zijn weet niemand te reproduceren. En dat Van Griethuijsen iets aan de notulen zou hebben toegevoegd dat niet besproken is tijdens de vergadering blijkt ook geen van de ondervraagden concreet te kunnen maken. Diaken Galenkamp geeft aan dat hij schriftelijk zal trachten weer te geven in hoeverre de weergave door Van Griethuijsen verschilde van de eigenlijke vergadering.³²⁰

Maar ook van de klachten die door de predikanten tegen de ouderlingen en diakenen zijn ingebracht blijft relatief weinig over. Van de ouderlingen komt alleen M. Kaspers er ronduit voor uit dat hij de Evangelische gezangen uit overtuiging niet mee zingt tijdens de eredienst. Tijdens zijn werk zingt hij ze, net als de psalmen overigens wel. De overige gedaagden stellen dan wel en dan niet mee te zingen. Voor wat betreft het niet vieren van het Heilig Avondmaal stellen ouderlingen en diakenen onafhankelijk van elkaar dat als zij dit verzuimen dit komt door de ruzieachtige sfeer in de kerkenraad.³²¹

Dit lijkt erop te wijzen dat liggingsverschillen tussen de twee predikanten en de andere ambtsdragers geen grote rol spelen in deze kwestie. Er is een ooggetuige die vanuit orthodox perspectief een theologische duiding geeft van de periode rond 1820 tot 1878. Zijn naam is K. van Genne (1812-1890), schoenmaker te Hasselt en hoofdbestuurslid van de orthodoxe evangelisatievereniging 'Vrienden der Waarheid'³²². Van zijn hand zijn er twee publicaties bekend. Allereerst zijn weergave van de ontwikkeling van de Vrienden der Waarheid in Hasselt in het maandblad van de vereniging.³²³ En een door de uit Hasselt afkomstige theoloog J.G. Woelderink (1886-1956) in *De Waarheidsvriend* in afleveringen gepubliceerd manuscript met als titel *Bekeering van K. van Genne*.³²⁴ Van Genne maakt rond achttien jarige leeftijd een sterke bekeringservaring door. Ook in zijn jeugd ervaart hij de nodige indrukken van Gods aanwezigheid in zijn leven.³²⁵ Onder meer tijdens de catechisatie bij een

---

³²⁰ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 80 Proces verbaal verhoor ouderlingen en diakenen van de Hervormde Gemeente te Hasselt 23-09-1840.

³²¹ Idem.

³²² Voor deze vereniging zie: G.J. Mink, *Op het tweede plan* (Leiden: Groen 1995). A. Houkes, *Christelijke vaderlanders* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2009), pp. 78-80. & T.T. Osinga, *Hervormde evangelisatieverenigingen in Nederland 1855-1951* (Franeker: BvS Dieuwke Melchers 2021). Voor K. van Genne als bestuurslid zie: *De Heraut*, 12-05-1878 Nr. 23. Hij wordt daar genoemd als aftredend bestuurslid. Zie ook: *De Heraut*, 26-03-1882 Nr. 222; *De Heraut* 09-05-1886; en de *Heraut* van 23-5-1886 nr. 439, waar sprake is van de herbenoeming als bestuurslid van K. van Genne.

³²³ Weergegeven in: *Maandblad van de Evangelisten der Ned. Ver. Van Vrienden der Waarheid* nr. 7 april 1878, pp. 99-105, nr. 8 mei 1878, 120-127, nr. 9 juni 1878, pp. 133-139.

³²⁴ J.G. Woelderink, 'Bekeering van K. van Genne' in: *De Waarheidsvriend* 27 nr. 1 (1935) t/m *De Waarheidsvriend* 27 nr. 14 (1936).

³²⁵ 'Bekeering van K. van Genne' in: *De Waarheidsvriend* 27 nr. 2, 1936.

van de predikanten wordt hij bepaald bij de ernst van het leven. Hij is dan naar eigen zeggen ongeveer zestien jaar. Het bekeringsverhaal kenmerkt zich door een diepe ernst, het aanhalen van Bijbelteksten, psalmen en gezangen en een zekere vaagheid over de locatie waar Van Genne zijn meest diepe ervaringen doormaakte. Dat maakt het des te opmerkelijker dat de catechisatie uit zijn jeugd hem zo specifiek door hem genoemd wordt.

In zijn bijdrage aan het maandblad van de Vrienden der Waarheid is de toon van Van Genne heel wat scherper. Hij schrijft over de hervormde gemeente van Hasselt: 'Van mijne vroegste jeugd hebben wij in deze gemeente een tweetal predikanten gehad en hoewel de vroegere leraars, uit kracht van het door hun ontvangen onderwijs, nog niet geheel vreemd waren in de kennis van de oude en toch immer nieuwe en beproefde waarheid, waren zij toch in de grond huns harten vijandig tegen de vrije genade Gods, geopenbaard in het zaligen van zondaren. Zij waren de leeringen van Arminius zeer ijverig toegedaan en kwamen van tijd tot tijd hoelangs zoo vrijmoediger en onbeschaamder daar voor uit. Dit had zeer treurige gevolgen voor het gemeentelieven, want waar men den omgang met Gods kinderen nog niet had verbroken, daar ging het verkeer met leeraars en gemeente in een gedurigen strijd en twisting op en dat wel over de dierbaarste waarheden en aangelegenheden der ziel'.³²⁶ En even verderop: 'De leeraars, die over ons gesteld waren, werden oud en grijs, doch helaas niet vet en groen om in het huis des Heeren te verkondigen dat Hij recht is.'³²⁷ Van Genne situeert de bovenstaande beschrijving van de gemeente in de periode voordat de Afscheiding plaatsvond. Ook op de afgescheidenen is hij erg kritisch als hij schrijft: 'Het werd...spoedig openbaar dat men zich treurig vergreep aan het recht van Koning Jezus op Zijne duurgekochte gemeente in Nederland'. De inzet van de afgescheidenen benoemt hij als 'onverstandig en vleeschelijk' met als gevolg dat zij die bleven met des te meer tegenstand te maken zouden krijgen.³²⁸ Nog later, toen bovengenoemde predikanten vertrokken of overleden waren kwamen er nieuwere die 'door onderwijs en opvoeding hoelangs zoo verder van de leer der zaligheid afweken, totdat eindelijk de grond- en hoofdwaarheden der Christelijke kerk van alle eeuwen door hen verloochend werden.'³²⁹ Woelderink schrijft in zijn inleiding op het bekeringsverhaal van Van Genne dat de gemeente decennialang gediend werd door een evangelische en een vrijzinnige predikant, daarmee doelend op ds. Bruna en op ds. J. Reiners (1814-1888) die de gemeente van 1849 tot 1882 diende.

In acht genomen dat Van Genne op het moment van schrijven er belang bij had om de situatie zo duister mogelijk af te schilderen, hij was zowel landelijk als plaatselijk actief om op tal van manieren de belangen van de orthodoxie te bevorderen tegenover de dan in Hasselt heersende

---

³²⁶ *Maandblad van de Evangelisten der Ned. Ver. Van Vrienden der Waarheid* nr. 7 april 1878, p. 100.

³²⁷ *Idem*, 101.

³²⁸ *Idem*, 102.

³²⁹ *Idem*, 103.

combinatie van de Groninger richting en het modernisme, terwijl hij door hervormd te blijven ook op afstand stond van de Afscheiding, lijkt het een legitieme veronderstelling dat de theologische tegenstellingen in de periode 1839-1842 niet dusdanig groot waren dat zij voor de kerkenraad doorslaggevend zijn geweest om de predikanten aan te klagen. Het heeft er alle schijn van dat de tegenstellingen later echt zijn verscherpt waarschijnlijk door de duidelijke stellingname van de predikanten in tal van kwesties. Zo voert De Veer in zijn romantische weergave van zijn jeugdherinneringen een predikant op die hij schetst als 'een jong liberaal die in plaats van zich bij zijn vak te bepalen, de theorie verdedigde dat de godsdienst het geheele leven van den mensch in al zijn uitingen moest doordringen' die ook de plaatselijke rederijderskamer voorziet van ongevraagd commentaar met als gevolg dat zij er liever mee ophielden dan zich te laten gezeggen door iemand in wiens voordracht geen 'greintje van den geijkten kanselstijl was te vinden'.³³⁰ Het is niet vergezocht om hier ds. Bruna in te herkennen, die zijn idealen luid en duidelijk aan de inwoners van de stad Hasselt opdringt. Ook de latere activiteit van Bruna en Reiners als medeoprichters van de plaatselijke afdeling van de Maatschappij tot nut van 't algemeen in 1870, laat zien hoezeer zij betrokken zijn op de plaatselijke samenleving.³³¹ Die betrokkenheid zouden de inwoners van Hasselt echter ook als bemoeizucht hebben kunnen ervaren.

De eigenlijke reden van het conflict lijkt toch meer op het gebied van de ambtsopvatting en de onderlinge gezagsverhoudingen binnen de kerkenraad te liggen. De beloofde toelichting die K. Galenkamp de volgende dag naar de commissie van het classicaal bestuur zendt bevat opnieuw een nuancering van de klachten van de ouderlingen en diakenen. Het conflict over de manier van notuleren van ds. Van Griethuijsen heeft plaatsgevonden, maar is door de kerkenraadsleden met de mantel der liefde bedekt. Wel benadrukt Galenkamp dat er recht gedaan moet worden met als grond het volgens hem algemene Nederlandse rechtsbeginsel 'dat gewoonte geen regt geeft, dan alleen wanneer de wet daarop verwijst'.³³² Dit is een interessante moderne gedachtegang, dat schriftelijk vastgelegde wetten alleen geldigheid hebben boven gewoonte en traditie. Het laat ook zien dat deze diaken er volledig van overtuigd is dat de predikanten niet de vrijheid hebben om hun gang te gaan, ook al hebben ze die vrijheid jarenlang genomen en genoten. Galenkamp benadrukt nog eens dat volgens hem de acta van 5 juli 1822 over het aantal kerkdiensten leidend moeten zijn in de beoordeling van de klachten. Dit lijkt er op te wijzen dat het stilstaan van kerkdiensten door de predikanten voor hem de belangrijkste oorzaak van het conflict vormt.

---

³³⁰ H. de Veer, *Toen... en nu* (Amsterdam: Gebroeders Kraay 1877), p. 203.

³³¹ Collectie Overijssel, 1365.3 Gemeente Hasselt, bestuur, Inv. Nr. 2083.

³³² Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 80 Brief K. Galenkamp aan de Heer Luttenberg 24-09-1840.

De commissie lijkt dit met hem eens te zijn en stelt nog een aantal verduidelijkingsvragen aan de twee predikanten die daar op 28 september antwoord op geven.³³³ Volgens hen is het zo dat er in de zomer tijdens weken waarin er sprake is van een extra dienst zoals op bid- en dankdagen en feestdagen er dan geen beurt op zondagavond is. In de winter zijn deze er wel maar niet als er feestdagen zijn waarop gepreekt moet worden. Ook als er sprake is van een Avondmaalszondag is er geen beurt op zondagavond. Het biduur voor het Zendelinggenootschap wordt door de predikanten beschouwd als kerkdienst. En als een predikant ziek is wordt er door de andere predikant niet meer dan twee keer gepreekt. De avonddienst vervalt in dat geval. Ook als er een verplichte vacaturebeurt door de predikanten van Hasselt vervuld moet worden is er geen avonddienst. Als een van de predikanten de stad uit is vervalt, volgens de predikanten naar gewoonterecht, ook de avonddienst. De beide predikanten eindigen hun toelichting met nogmaals te verwijzen naar de afspraken van 1837 waaruit zou blijken dat er op zondagavond geen diensten plaatsvinden.³³⁴ Door het enorme aantal uitzonderingen moet een derde dienst op zondag inderdaad een bijzonderheid zijn geweest. De predikanten laten niet na om te benadrukken dat ze zich aansluiten bij de reeds geldende gewoontes rondom de invulling van de diensten.

Uiteindelijk heeft de commissie genoeg informatie verzameld en dient haar rapport in.³³⁵ Van Griethuijsen heeft dit gelezen, is blijkbaar niet geheel gerust en komt met een laatste schriftelijk offensief waarin hij betoogt dat hij voordat hij beroepen werd door de gemeente te Hasselt bewust navraag heeft gedaan naar het aantal te vervullen diensten en dit aldus de toenmalige predikant van Hasselt ds. P.A.J. Moerel (1776-1839) precies was zoals Van Griethuijsen in zijn eerdere brieven heeft gesteld, anders was hij helemaal niet naar Hasselt gekomen omdat dit hem veel meer werk op zou leveren en hij zich in Thamen aan de Amstel prima op zijn plek voelde. Daarnaast voegt Van Griethuijsen opnieuw een persoonlijk element in zijn verhaal: een man van 61 met jarenlange ervaring hoeft zich niet te laten slachtofferen door intriges van een 'ellendige oppositie'. Ook aan de kerkvoogden hebben hij en ds. Bruna verklaard dat er geen verandering in de beurtwaarneming heeft plaatsgevonden en zij op deze voorwaarden zijn beroepen. Van Griethuijsen sluit af door de te wijzen op de bijzondere positie van de predikant, een positie die beschermd moet worden tegen het

---

³³³ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archiefteogang 0374.1 Inv. Nr. 80 Brief ds. Bruna & ds. van Griethuijsen aan de commissie 28-09-1840.

³³⁴ Volgens het Reglement op de vacaturen als mede op de beroeping en het ontslag van predikanten, dienden de predikanten van de ring waartoe een vacante gemeente behoorde de predikdienst waar te nemen (art. 1). Er moest in ieder geval een keer gepreekt worden in een vacante gemeente (art. 18). Verzuimde de ringpredikanten de ingeroosterde beurt te vervullen stond daarop een boete van *f* 12,- voor de plaatselijke diaconiekas (art. 19).

³³⁵ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archiefteogang 0374.1 Inv. Nr. 80 Rapport commissie van het klassikaal bestuur 30-09-1840.

onbetamelijk gedrag van ouderlingen en diakenen, en hij verwacht dan ook niets anders dan dat het klassikaal bestuur met hen zal handelen zoals zij verdienen.³³⁶ Opnieuw stelt hij zijn positie duidelijk tegenover en boven die van de andere ambtsdragers. Hij als predikant hoeft zich niet te verantwoorden tegenover mensen die onder hem staan.

Het vonnis van het klassikaal bestuur komt snel daarna.³³⁷ Onder verwijzing naar artikel 9 van het Algemeen Reglement³³⁸ en de artikelen 9³³⁹ en 10³⁴⁰ van het huishoudelijk reglement op de samenstelling en werkzaamheden der kerkenraden voor Overijssel worden de predikanten van alle klachten vrijgesproken. De plaatselijke afspraken zijn leidend en die stellen dat de waarneming van de diensten niet op die manier ingevuld hoeft te worden zoals ouderlingen en diakenen dit voor zich zien. Daarnaast is er geen bewijs geleverd voor hun beschuldiging tegen het vervalsen van de notulen door Van Griethuijsen.

De ouderlingen en diakenen daarentegen zijn door het indienen van hun klachten schuldig aan laster. Daarnaast hebben zij zich niet gehouden aan de kerkelijke verordeningen door het niet meezingen van de Evangelische gezangen en het wegblijven uit de dienst. Onder vermelding van de artikelen 4, 7, 13, 49 en 58 van het Reglement voor kerkelijk opzicht en tucht worden G. Breman, K. Admiraal en K. Galenkamp en A. Roek zes weken geschorst, met daarbij de kanttekening dat zij volgens de artikelen 69, 70 en 71 van dit reglement de gelegenheid krijgen om zich op het provinciaal kerkbestuur te beroepen.

J. v.d. Vechte, M. Kaspers, G. Berkhof en P. Galenkamp worden uit hun ambt ontzet. Ook zij kunnen nog wel in beroep bij het provinciaal kerkbestuur. Op basis van artikel 85 en 86 van het AR neemt het klassikaal bestuur samen met de twee predikanten voorlopig de leiding over de gemeente op zich. Na deze voor de ouderlingen en diakenen vernietigende uitspraak gaan deze in beroep bij het provinciaal kerkbestuur. Dit bestuur doet op 5 mei 1841 uitspraak in het hoger beroep.³⁴¹

---

³³⁶ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archiefteogang 0374.1 Inv. Nr. 80 03-10-1840.

³³⁷ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archiefteogang 0374.1 Inv. Nr. 80 Afschrift uitspraak Klassikaal Bestuur 28-10-1840.

³³⁸ De zorg voor de belangen, zoo van het christendom in het algemeen, als van de hervormde kerk in het bijzonder, de handhaving harer leer, de vermeerdering van godsdienstige kennis, de bevordering van christelijke zeden, de bewaring van orde en eendragt, en de aankweeking van liefde voor Koning en Vaderland, moeten steeds het hoofddoel zijn van allen, die in onderscheidene betrekkingen met het kerkelijk bestuur belast zijn.

³³⁹ Er zal met name bedoeld zijn op artikel 9b: Onberispelijk in belijdenis en zeden; bekende voorstanders van den openbaren Godsdienst, en geene tegenstrevers van de bestaande kerkelijke verordeningen.

³⁴⁰ Dezelfde tekst als in 9b alleen dan betrekking hebbend op de diakenen. Voor het hele reglement met alle provinciale varianten zie: G. v.d. Tuuk, *Handboek voor Hervormde predikanten en kerkenraadsleden 1^e vervolg* (Leeuwarden: J.W. Brouwer en P. Wiarda 1834), pp. 128-164.

³⁴¹ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archiefteogang 0374.1 Inv. Nr. 80 Uitspraak provinciaal kerkbestuur 05-05-1841.

Uit de kerkenraadsacta blijkt dat ook het college van kerkvoogden zich in de zaak heeft gemengd en een eigen missive naar het provinciaal college van toezicht heeft gestuurd waarin zij partij kiezen tegen de predikanten.³⁴² Zij stellen dat het aantal gemeenteleden dat de zondagse erediensten bijwoont tot een dieptepunt is gedaald. Op zondag gaat wel de helft der leden van de gemeente naar naburige plaatsen of kerk bij de afgescheidenen. Omdat de predikanten zoveel avondbeurten verzuimen is het voorstel van de kerkvoogden om hen te korten op de toelagen uit de kerkelijke kas naarmate zij meer beurten verzuimen zodat ze tot het inzicht komen dat de regels ook voor de predikanten gelden.

Het is niet duidelijk of deze missive ook het provinciaal kerkbestuur heeft bereikt. Dit bestuur komt in zijn eindoordeel wel tot een geheel andere conclusies voor wat betreft het oordeel over ouderlingen en diakenen dan het klassikaal bestuur. Op basis van de artikelen 4, 6, 7, 18, 69-72 van het Reglement voor kerkelijk opzicht en tucht spreekt het provinciaal kerkbestuur de predikanten vrij. Maar ook de ouderlingen en diakenen worden vrijgesproken. Allereerst had het klassikaal bestuur een geheel nieuw proces moeten starten om tot een zo vergaand oordeel als een ambtsontzetting te komen. Vervolgens worden de oordelen van het klassikaal bestuur stuk voor stuk genuanceerd: Er is geen sprake van laster, maar van begripsverwarring inzake de niet ingevulde preekbeurten. En de ouderlingen en diakenen zijn omdat ds. Van Griethuijsen geen officiële klacht heeft ingediend tegen de beschuldigingen op zijn wijze van notuleren niet te veroordelen.³⁴³ Ook had het klassikaal bestuur de mannen die nu uit het ambt ontzet zijn mede vanwege hun gedrag tegenover de commissie daarvoor apart dienen aan te klagen. Het niet zingen van de evangelische gezangen is door de beklaagden niet actief uitgedragen in de gemeente en kan niet gezien worden als verwerping van een kerkelijke verordening. Ook is het niet reglementair voorgeschreven hoe vaak diakenen de kerkdienst bij moeten wonen. Tot slot is het oordeel van het provinciaal kerkbestuur dat een zware maatregel als ambtsontzetting eigenlijk niet aan het klassikaal bestuur toekomt, maar slechts door het provinciaal kerkbestuur kan worden opgelegd. Artikel 68 van het reglement voor kerkelijk opzicht en tucht geeft het klassikaal bestuur slechts bij zeer zware vergrijpen de bevoegdheid om ambtsdragers te schorsen. Uiteindelijk worden beide partijen vrijgesproken en moeten zij de proceskosten delen.

Als de uitspraak van het klassikaal bestuur naast die van het provinciaal kerkbestuur wordt gelegd valt op dat de er immense verschillen zitten in de beoordeling van de kwestie. Het klassikaal

---

³⁴² Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkeraad Algemeen, Inv. Nr. 5 Handelingen 1814-1842 Acta 04-12-1840. Voor het provinciaal college van toezicht zie: W v.d. Meij, *125 jaar algemeen college van toezicht* (Zoetermeer: Boekencentrum 1995), 14-15. Dit college had het opzicht over de kerkelijke bezittingen en fungeerde naast de bestuurlijke colleges.

³⁴³ Met een verwijzing naar art. 61 van het reglement voor kerkelijk opzicht en tucht.

bestuur velt een rigoureuus oordeel dat volledig ten gunste van de predikanten uitvalt. Hebben de leden zich toch onder druk laten zetten door hun oudere collega Van Griethuijsen, die zo handig werd gesouffleerd door de jonge Bruna? Het provinciaal kerkbestuur, dat meer op afstand staat, volgt de lijn van artikel vijf door het conflict zoveel mogelijk op minnelijke wijze op te lossen. Dit is het grote voordeel van een goed functionerend reglement.

In de uitspraak van het klassikaal bestuur is opvallen dat er een grote waarde wordt toegekend aan de plaatselijke afspraken. Zodra iets in de kerkenraadsacta staat kan het worden beschouwd als een regel waaraan de lokale geloofsgemeenschap zich dient te houden. Binnen de kaders van het reglement is er ruimte voor de kerkenraad om een eigen beleid te bepalen.

Het conflict lijkt inmiddels opgelost, maar niets is minder waar. Nu blijkt echter dat ouderlingen en diakenen het nodige geleerd hebben van de voorgaande processen. Het klassikaal bestuur en het provinciaal kerkbestuur verweten hen telkens geen bewijzen te hebben voor hun aanklachten. En zodra er sprake was van woord tegen woord werd er gekozen voor het getuigenis van de predikanten.

In de zomer van 1841 sturen de ouderlingen en diakenen een brief aan ds. Van Griethuijsen.³⁴⁴ Zij hebben namelijk gehoord dat ds. Bruna voor vijf of zes weken de stad uitgaat. En aangezien zij van hem hebben vernomen dat er vervangers zijn geregeld voor de kerkdiensten die hij zou moeten leiden sturen ze deze brief om van ds. Van Griethuijsen te vernemen welke predikanten deze beurten zullen vervullen. Als reden hiervoor geven zij op dat zij gemeenteleden die hierom vragen van de nodige informatie kunnen voorzien. Per kerende post ontvangen ze antwoord. Ds. Van Griethuijsen stelt dat volgens afspraak de predikant die in de stad is 'de predikdienst' voor zijn collega die uit de stad is vervult.³⁴⁵ Het gebruik van brieven over en weer laat zien hoe verstoord de verhoudingen zijn.

In de middagdienst van de daaropvolgende zondag horen de kerkenraadsleden in het dankgebed van ds. Van Griethuijsen dat er die avond geen dienst is. Als zij de predikant na de dienst vragen hoe dit kan terwijl er toch vervanging geregeld zou worden krijgen zij als reactie: 'ik heb er geene praat voor over!'³⁴⁶ In hun klacht aan het klassikaal bestuur schrijven ouderlingen en diakenen dat de gemeente, die altijd bekend stond vanwege haar godsdienstigheid in de 'uiterlijke plegtigheid' fors te lijden heeft onder deze situatie. Want als er geen avonddienst is in de hervormde kerk

---

³⁴⁴ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 80 Ouderlingen en diakenen aan ds. van Griethuijsen 05-07-1841.

³⁴⁵ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 80 Brief van Griethuijsen aan ouderlingen en diakenen van Hasselt 05-07-1841.

³⁴⁶ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 80 Klacht ouderlingen en diakenen 16-07-1841.

bezoeken de gemeenteleden massaal de kerkdiensten van de 'zogenoemde afgescheidenen'.³⁴⁷ Maar liefst drie op de vier kerkgangers bij de afgescheidenen op zondagavond zijn van Hervormde huize. Het zou goed kunnen zijn dat de kerkdienst ook werd beschouwd als een stuk vermaak en de inwoners van Hasselt met regelmaat wilden horen en zien hoe het er bij de afgescheidenen aan toging.³⁴⁸ Door het ontbreken van de kerkenraadsacta is het niet bekend of de afgescheiden gemeente in deze periode groeit, maar dat lijkt niet erg waarschijnlijk aangezien de gemeente volgens de notulen van de classis financieel zwak is.³⁴⁹

Merkwaardig genoeg is er van de zijde van het klassikaal bestuur geen reactie op de door ouderlingen en diakenen gestuurde klacht te vinden in het archief. Zeker omdat ouderlingen en diakenen nu eindelijk schriftelijk bewijs hebben dat Van Griethuijsen zijn afspraken niet nakomt. Het eerstvolgende document in het archief van de classis is een schrijven van de minister van eredienst aan het klassikaal bestuur. Zijn betrokkenheid bij deze kwestie hangt in eerste instantie samen met een tweede conflict dat sinds december 1840 speelt tussen de opperregenten³⁵⁰ van het gecombineerd Hervormd armenbestuur en de diakenen.³⁵¹ Zowel opperregenten als diakenen zoeken al snel hun heil bij de minister die zo ook betrokken wordt bij het conflict rondom de preekbeurten. Inmiddels spitst dit zich toe op het biduur voor het Zendelinggenootschap dat door de predikanten als kerkdienst wordt gerekend.

Minister Hugo van Zuylen van Nijevelt (1781-1853) geeft in zijn schrijven op dwingende toon advies aan het klassikaal bestuur. Zijn advies luidt dat het klassikaal bestuur een commissie moet afvaardigen om de zaak in der minne te schikken. Het standpunt van de kerkvoogden die stellen dat de kerkenraad voor het instellen van een biduur op zondag in plaats van een eredienst toestemming aan hen had moeten vragen is volgens de minister waar, ondanks dat er al zoveel jaren overheen zijn gegaan. Daar komt bij dat zowel kerkvoogden en notabelen alsook het gros der gemeente ontevreden is over dit biduur op de zondagavond. Juist de leraars en opzieners van de gemeente moeten bereid zijn 'om gaarne iets van hetgeen hij naar het strikte regt mogt kunnen eischen te laten vallen, ten einde des inwendigen vrede en de onderlingen eensgezindheid te bevorderen.'³⁵²

---

³⁴⁷ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 80 Klacht ouderlingen en diakenen 16-07-1841.

³⁴⁸ Zo vormden later de preekoefeningen van de studenten van de Theologische School in Kampen ook een stuk volksvermaak. Zie: B. de Graaf & G. van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit Kampen 1854-2004* (Kampen: Kok 2005), p. 33.

³⁴⁹ J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel I* (Groningen 1984), p. 125.

³⁵⁰ De opperregenten waren de burgemeester en wethouders en de predikanten.

³⁵¹ Archieven der Hervormde gemeente Hasselt, Kerkeraad Algemeen, Inv. Nr. 5 Handelingen 1814-1842 Acta 17-12-1840. Voor het dossier omtrent deze kwestie zie: Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 81 Het geschil tussen Diakenen en Opperregenten van de gecombineerde Hervormde Armenstaat te Hasselt over de begrenzing van beider beheer, 1841-1843.

³⁵² Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1 Inv. Nr. 80 Brief minister van eredienst aan het klassikaal bestuur van Zwolle 27-06-1842.

Voor Hasselt is dit volgens de minister van het grootste belang omdat juist de afgescheidenen van alle twist in de hervormde gemeente voordeel zouden kunnen hebben.

Het advies van de minister laat niets aan duidelijkheid te wensen over, maar het klassikaal bestuur wil toch gezegd hebben dat de zaak iets anders ligt. Met oog voor het algemeen belang hebben zij al aangedrongen op een minnelijke schikking, maar hier waren de partijen niet gevoelig voor. Het klassikaal bestuur stelt dat de predikanten in hun recht staan en het slechts enkele heethoofden uit de gemeente zijn die deze kwestie zo hoog hebben opgespeeld. Maar de minister heeft inderdaad gelijk als hij wijst op de nood der tijden en daarom heeft het klassikaal bestuur een 'broederlijke doch geheime bijeenkomst' met de predikanten van Hasselt gehouden.³⁵³ Deze bijeenkomst heeft als resultaat dat de predikanten zich bereid tonen om het biduur voor het Zendelinggenootschap te verplaatsen naar een doordeweekse avond en in plaats daarvan op de zondagavond over vrije stof uit het Oude of Nieuwe Testament zullen preken. Wel wordt met nadruk in de kerkenraadsacta vermeld dat de predikanten in hun recht staan omdat er door de kerkenraad afspraken zijn gemaakt over dit biduur op de zondagavond. Maar in het belang van de gemeente zien zij van dit recht af. De collecte op de eerste zondag van de maand zal dan wel voor het Zendelinggenootschap zijn.³⁵⁴

De minister toont zich uitermate tevreden met deze oplossing en complimenteert alle betrokken met deze uitkomst. Uit zijn schrijven wordt duidelijk dat er nu elke zondagavond gepreekt moet worden door de predikanten.³⁵⁵ En hiermee is dit conflict met gebruik van het AR door uiteindelijk ministerieel ingrijpen tot een oplossing gebracht.

---

³⁵³ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archiefteogang 0374.1 Inv. Nr. 80 Rapport klassikaal bestuur aan de minister van eredienst 15-7-1842.

³⁵⁴ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archiefteogang 0374.1 Inv. Nr. 80 Extract uit de acta van de Hervormde gemeente Hasselt van 11-07-1842.

³⁵⁵ Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Zwolle, Archiefteogang 0374.1 Inv. Nr. 80 Brief van de minister van eredienst aan het klassikaal bestuur van Zwolle 29-07-1842.

Evaluatie

Het verlangen om een beter beeld te krijgen van het functioneren van zowel het Algemeen Reglement alsook van de hervormde gemeente van Hasselt om zo meer zicht te krijgen op de wortels van de kerk van vandaag en zo ook onszelf beter te kunnen begrijpen was het vertrekpunt aan het begin van deze thesis. Daarvoor is in de eerste paragraaf uitvoerig beschreven welke visies met betrekking tot het AR in de historiografie dominant zijn geweest en hoe het AR tot stand kwam.

Het werd duidelijk dat het AR absoluut geen daad van caesaropapistische willekeur was, maar dat koning Willem I en de overheid wel baat hadden bij een door het AR gestroomlijnde organisatie van de kerk en dat zij inderdaad invloed uitoefenden op het kerkelijk bestuur. Maar als de vergelijking wordt gemaakt met de situatie van de kerk onder de Bataafse Republiek, onder koning Lodewijk Napoleon en tijdens de inlijving bij het Franse keizerrijk, wordt duidelijk dat de kerk er juist op vooruit ging voor wat betreft haar handhavingsmogelijkheden en zelfstandigheid. Vooral de hernieuwde financiële ondersteuning van 's landswege bleek een uitkomst voor de kerk. Daarnaast bracht het AR de nodige zekerheid en helderheid in een chaotische tijd waarin het kerkelijk bestuur om moest gaan met een complexe erfenis uit het verleden bestaande uit een mede door oude privileges en afspraken aanwezige ondoorzichtige bestuursstructuur en een bewust versluiserde financiële administratie, en een onzekere toekomst waarin Europa zich moest herstellen van jaren van revolutie en oorlog.

Het AR was geen volmaakte maatregel om alle onrust en onduidelijkheid weg te nemen. Al snel bleken de theologische ontwikkelingen onvoorziene discussies op gang te brengen waarvoor het AR geen soelaas bood. De verschillende theologische richtingen binnen de Hervormde Kerk kenden allen een bepaalde angst voor maatregelen die met behulp van het AR genomen of vermeden konden worden.

De complexiteit van het kerkelijk bestuur en de verhouding tot de overheid voor en na de invoering van het AR lijkt mede de oorzaak te zijn van de geringe aandacht voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk in de laatste fase van de Republiek en de Nederlandse Hervormde Kerk van na 1816. Ook in de historiografie met betrekking tot de kerkgeschiedenis van Hasselt wordt dit duidelijk. Waar er vanuit de confessionele geschiedschrijving volop aandacht is voor de afgescheidenen en vanuit de religiegeschiedenis de rooms-katholieke gemeenschap in Hasselt volop aandacht heeft gekregen komt de grootste kerkelijke gemeente van Hasselt voor de periode van 1795 tot op heden er bekaaid af, en speelt zij als er al over haar wordt geschreven een bijrol.

Een oorzaak van dit verschil in aandacht is dat er zich onder de nazaten van de afgescheidenen confessioneel bevlogen historici bevinden die de keuzes van het voorgeslacht met gebruik van de geschiedenis willen rechtvaardigen. In het geval van de rooms-katholieke gemeenschap is er juist sprake van ontmythologisering van het verleden maar wordt wel getracht om met behulp van bronnen uit verschillende disciplines een zo helder mogelijk beeld van deze gemeenschap door de eeuwen heen te schetsen.

Daarnaast speelt zoals we hebben gezien de complexiteit van het beschikbare bronnenmateriaal een grote rol in het ontbreken van een grondige beschrijving van de hervormde gemeente van Hasselt. Deze complexiteit heeft er hoogstwaarschijnlijk voor gezorgd dat de hervormde kerkgeschiedenis, ook in Hasselt, vaak wordt geschetst in sjablonen waarin tegenstellingen tussen orthodox en vrijzinnig of elite versus het gewone volk worden gebruikt om de geschiedenis van een tijdvak waar nog maar weinig onderzoek naar is gedaan in kort bestek inzichtelijk te maken. Daarmee wordt geen recht gedaan aan de complexiteit van de situatie en kan er door deze simplificatie een volstrekt onjuist beeld ontstaan van deze periode in de geschiedenis.

Om meer licht te werpen op de situatie van de gereformeerde kerk in Hasselt is er met behulp van voornamelijk het archief van de Hervormde gemeente een beeld geschetst van de organisatie- en financieringsstructuur van de lokale kerkgemeenschap. Dan wordt al snel duidelijk dat de bronnen geen eenduidig beeld geven en lijkt het zelfs zo te zijn dat magistraat en kerkenraad belang hebben bij de bestaande onoverzichtelijkheid. Op deze manier proberen zij hun, soms moeizaam verworven, voorrechten en privileges te handhaven en zichzelf te beschermen tegen een al te vergaand ingrijpen van hogere instanties zoals voor 1795 de Staten van Overijssel en na 1795 de Bataafse en later Franse overheid. Zo worden onder gebruik van de meest toegeeflijke en lovende terminologie de om informatie vragende hogere overheidsinstanties met een kluitje in het riet gestuurd als het gaat om de feitelijke inkomsten en bezittingen van de kerk.

Een extra complicerende factor vormt het feit dat magistraat en kerkenraad al improviserend hun weg moeten vinden in een extreem lastige financiële situatie waarin de kerk op financieel gebied op zichzelf wordt teruggeworpen. Uit de bronnen wordt duidelijk dat er behalve de inkomsten van de zogenaamde kerkfabriek er nog andere inkomstenbronnen moeten zijn die het kerkelijk leven draaiende houden. Wat deze inkomstenbronnen dan precies zijn is tot nu toe nog niet in de archieven getraceerd en het is de vraag of het überhaupt mogelijk is om deze te traceren.

Wat wel duidelijk is geworden is dat gemeenteleden terughoudend zijn in het geven van een structurele financiële bijdrage aan de kerk, waarschijnlijk omdat deze bijdrage bovenop bestaande lokale belastingen komt. De moeilijke financiële situatie van de kerkelijke gemeente zorgt er wel voor dat meer gemeenteleden invloed krijgen op het te voeren financiële beleid. De invoering van het AR

lijkt er vervolgens voor te zorgen dat de bestuurlijke en financiële mist enigszins opklaart en het langzaam maar zeker duidelijk wordt wie waar nu verantwoordelijk voor is.

Om een beter inzicht in de ontwikkeling van het AR te krijgen is onder meer het werk van kerkrecht deskundigen als C. Hooijer en G. van der Tuuk gebruikt. In hun uitvoerige weergaves van de reglementenbundel met daarin tal van missives, resoluties en andere toevoegingen en correcties, zien we de ontwerpers van de reglementen worstelen met nieuwe structuren en vigerende praktijken. Dit alles zorgt ervoor dat er een onoverzichtelijk geheel ontstaat, ondanks het streven naar bestuurlijke duidelijkheid en transparantie. De reglementen worden dusdanig complex met een geheel eigen terminologie en een zekere onbepaaldheid zeker voor wat de leer betreft. Juist door het streven naar volledigheid ontstaat er nieuwe begripsverwarring op het grondvlak.

Dat het AR een hiërarchische structuur kent mag duidelijk zijn, maar in hoeverre de lokale gemeente hier de gevolgen van ondervond blijft onduidelijk. Er blijft namelijk veel ruimte voor eigen bepalingen door de eigen kerkenraad.

Door de beschrijving van het in 1839 ontstane conflict in de hervormde gemeente van Hasselt wordt duidelijk dat het reglement van opzicht en tucht als onderdeel van het AR zorgt voor transparantie in de rechtsspraak. Ouderlingen en diakenen hebben als 'amateur-ambtsdragers' een eerlijke kans tegen de kerkelijke professionals, de predikanten. Deze laatsten dienen net zo goed verantwoording af te leggen voor hun handelen en werkwijze ook al bekleden ze een vooraanstaande positie in de gemeente.

Als bijvangst van de beschrijving van het functioneren van het AR in dit conflict is duidelijk geworden dat het sjabloon van verlicht tegenover orthodox voor de gemeente in Hasselt in deze periode niet opgaat. Het heeft er alle schijn van dat, op de kleine afgescheiden groep na, later de tegenstellingen echt op scherp komen te staan.

Ook is duidelijk geworden dat de afgescheidenen ondanks hun afkeer van reglementendwang in de organisatie van hun kerkgenootschap dezelfde gereedschappen gebruikten als de hervormden. Ook zij ontkwamen niet aan een duidelijke reglementering om op deze manier te zorgen voor een heldere structuur en een transparant en efficiënt bestuur. Eigenschappen die aansloten bij dat wat zij en hun tijdgenoten verstonden onder behoorlijk bestuur. Ook worstelen zij net als de hervormden met de hiërarchie binnen het kerkgenootschap. Wanneer welke vergadering

nu precies beslissingsbevoegdheid heeft en hoever die bevoegdheid gaat blijft tot op de dag van vandaag een onoplosbaar gereformeerd probleem.³⁵⁶

Het AR helpt uiteindelijk bij het oplossen van het conflict in Hasselt, waarbij het opmerkelijk is dat ook hier de zachte dwang van de minister ervoor zorgt dat het vinden van een oplossing aanmerkelijk versneld wordt. Het AR sluit niet uit dat hogere gezagsinstanties op informele wijze toch een dwingende invloed uitoefenen. Het is ook maar de vraag of er zonder deze informele beïnvloeding en met volledige transparantie sowieso effectief bestuurd kan worden. In ieder geval kunnen dankzij een zorgvuldig gevoerde procedure predikanten, ouderlingen en diakenen samen verder, ook al zal er vast en zeker sprake zijn gebleven van de nodige persoonlijke animositeit.

Op basis van bovenstaande is duidelijk geworden dat het Algemeen Reglement gezien de omstandigheden een goed middel vormde om de heersende financiële en bestuurlijke situatie op te helderen. De plaatselijke kerk behield een grote vrijheid om het eigen gemeentelven naar eigen inzicht vorm te geven. Het zou zelfs zo kunnen zijn dat door het inperken van de macht van de plaatselijke overheid er na de invoering van het AR juist meer ruimte ontstond om eigen beleid te maken. Het door vooral de orthodoxie (zowel binnen als buiten de Nederlandse Hervormde Kerk) geschetste beeld van het AR als dwangmiddel om de kerk onder overheidsheerschappij te brengen komt niet overeen met de werkelijkheid. De afgescheidenen maken later ook gebruik van deze moderne bestuursvorm om hun eigen kerkverband te structureren.

Daarnaast moet benadrukt worden dat de Franse overheersing zorgde voor een enorme breuk met het verleden. Niet alleen in Nederland, maar in grote delen van Europa veranderde de verhouding tussen kerk en staat. Er was zeker sprake van continuïteit, vooral op het grondvlak, maar de grootste verandering werd misschien wel veroorzaakt door het radicale Franse ingrijpen in het bestuur: ineens werd duidelijk dat een door de overheid geforceerde wijziging in de bestuursstructuur door radicaal te breken met bestaande voorrechten en privileges een reële mogelijkheid was voor de overheid. De grenswijzigingen waar de gemeente Hasselt aan ten prooi viel zijn hier een voorbeeld van. Het AR zou kunnen worden gezien als de kerkelijke pendant van deze bestuurlijke mentaliteitsverandering.

Deze verandering had echter niet alleen maar negatieve gevolgen. Zowel de verlichte theologisch vooruitstrevende elite, maar ook de orthodoxie had belang bij de invoering van het AR omdat kerkleden van welke rang of stand dan ook aanspreekbaar waren op hun functioneren binnen de kerk. Het AR was niet geschikt om theologische discussies te beslechten, maar daarmee is er

---

³⁵⁶ Zie de huidige discussie binnen de Christelijke Gereformeerde Kerken over de vrouw in het ambt: heeft de classis nu de plicht en het recht om plaatselijke gemeenten aan de besluiten van de synode te houden of is dit een onterechte inbreuk op de vrijheid van de plaatselijke gemeente?

eigenlijk sprake van continuïteit met de situatie tijdens de Republiek, waar het de overheid was die theologische discussies die te veel onrust veroorzaakten smoorde door publicaties te verbieden en invloed uit te oefenen op de kerkelijke vergaderingen.

Daarbij moet worden benadrukt dat er nog heel veel is dat wij niet weten van het AR, zoals de motieven van de samenstellers, en dat er nog veel is wat roept om verder onderzoek voor wat betreft Hasselt en daarbuiten. Dat geldt zeker voor de periode 1795-1816. Er is gewoonweg bijzonder weinig onderzoek naar deze periode gedaan. Dit is goed verklaarbaar door het weerbarstige bronnenmateriaal met onder andere als oorzaak de versluieringstactieken van de magistraat en kerkenraad, maar dat maakt de uitdaging voor de hedendaagse onderzoeker alleen maar groter. Voor wat betreft Hasselt en het AR zie ik twee verschillende richtingen waarin een vervolgonderzoek vorm kan krijgen:

Allereerst vanuit de beschreven periode vooruitwerkend richting het begin van de twintigste eeuw. Met het beschikbare materiaal kan verder onderzoek worden gedaan naar de verhouding tussen overheid en kerk in Hasselt na 1840. Dit onderzoek zal dan vooral gericht zijn op het functioneren van het gecombineerd armenbestuur. Hoe zag dit bestuur de gedeelde verantwoordelijkheid in de armoedebestrijding en welke spanningen riep dit op?

Ook is er materiaal beschikbaar om onderzoek te doen naar de groep orthodoxen tussen confessionelen en Kuypers. Uiteindelijk rekent de kerkenraad van de hervormde gemeente van Hasselt zich vanaf 1906 tot de Gereformeerde Bond, maar juist tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw is er sprake van een heuse kerkstrijd waarin de Confessionele Vereniging geen rol speelt en er uiteindelijk slechts een klein deel van de gemeente met de Doleantie meegaat. Ook is er een evangelisatie van de Vrienden der Waarheid in Hasselt en lijkt het stadje zich te ontwikkelen tot een uitvalsbasis voor deze vereniging richting het noorden. Anderzijds beroept de hervormde gemeente naast ds. Bruna als vertegenwoordiger van de Groninger richting een vrijzinnig predikant. Hoe het kan dat uiteindelijk de orthodoxie toch aan het langste eind trekt en het vrijzinnige deel van de gemeente zich zodanig buiten spel voelt worden gezet dat zij in 1913 een eigen gemeente sticht zou een andere interessante onderzoeksvraag kunnen zijn waarvan het antwoord ons een beter begrip geeft van de onderlinge verhoudingen binnen de Nederlandse Hervormde Kerk en ons zicht geeft op de verschillende manieren van partijvorming.

In het verlengde daarvan zou de rol van K. Van Genne, die als eenvoudige schoenmaker het tot hoofdbestuur lid van de vereniging van Vrienden der Waarheid schoot nader onderzocht kunnen worden. Ook het functioneren van G. Bruna als lokaal en nationaal opererend predikant biedt mogelijkheden voor verder onderzoek. In hoeverre heeft de lokale kerkstrijd tijdens de tweede helft van de 19^e eeuw invloed op zijn functioneren als lid van de Algemene Synodale Commissie?

De andere richting van onderzoek duikt juist verder het verleden in. Bovenstaande thesis heeft slechts een tipje van de sluier op kunnen lichten als het gaat om het dagelijks bestuur van de Gereformeerde Kerk aan het eind van de 18^e en het begin van de 19^e eeuw. Ook de ondoorzichtige financiële situatie kon slechts voor een klein deel verhelderd worden.

Om hier meer zicht op te krijgen voor wat betreft Hasselt zou er een verdiepingsslag gemaakt kunnen worden in de archieven van het stadsbestuur om zo sporen van kerkelijk beheer en bezit te traceren. Een archief dat in het kader van deze masterthesis nog niet is bestudeerd is dat van de provinciale synode van Overijssel, het latere provinciaal kerkbestuur waarin ook de nodige gegevens voor wat betreft Hasselt aanwezig zouden kunnen zijn.

Voor een breder en waarschijnlijk vollediger beeld zou er ook onderzoek gedaan moeten worden naar andere steden van, in de 18^e en 19^e eeuw, vergelijkbare grootte zoals Steenwijk, Elburg, Hattem en Harderwijk. Zo kan er worden getoetst of de werkwijze van magistraat en kerkenraad in Hasselt uitzondering of regel was en hoe de kerk in deze tijd van grote veranderingen omging met beheer en bestuur.

Bovenstaande onderzoeksrichtingen hebben als doel om meer inzicht te krijgen in het verleden om zo onze eigen positie beter te begrijpen. Verschillende aspecten van het kerkelijk leven vandaag de dag zoals de roep op minder regels in de kerk (denk aan pioniersplaatsen), de afstand tussen de synode en het landelijk dienstencentrum en het grondvlak van de gemeente, een veronderstelde continuïteit tussen het voorgeslacht en de gelovige vandaag de dag, kunnen op deze wijze in een nieuw licht geplaatst worden.

Bibliografie

Archieven:

Archieven der Hervormde gemeente Hasselt

Collectie Overijssel, Stadsbestuur Hasselt, Archieftoegang 1365.1

Collectie Overijssel, Gemeente Hasselt, Archieftoegang 1365.3

Collectie Overijssel, Nederlandse Hervormde Kerk, classis Zwolle, Archieftoegang 0374.1

Collectie Overijssel, Staten van Overijssel, Ridderschap en Steden, en de op hen navolgende colleges, Archieftoegang 0003.1

Het Utrechts Archief, Vereniging Vrienden der Waarheid, Archieftoegang 66-1

Gedrukte bronnen:

Boekzaal der Geleerde Wereld April 1837.

Bos F.L., *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834 I-IV* (Kampen: Kok 1939-1946).

'Brieven van een Brahmin, twee en twintigste brief' in: *Stemmen van waarheid en vrede* 1868, pp. 925-935.

Bruna G., *Catechismus over de waarheid die in Christus is* (Rotterdam: Van der Meer & Verbruggen 1853).

Bruna G., *Handleiding bij het onderwijs in de Bijbelsche en kerkelijke geschiedenis* (Rotterdam: Verbruggen & van Duym 1862).

Bruna G., *Toespraak tot zijne gemeente op den dag zijn vervulde vijf en twintigjarige evangeliebediening in haar midden* (Hasselt: H.J. v.d. Vecht 1863).

Bruna G., *De reglementen voor de Nederlandsche Hervormde Kerk* (Zwolle: G.H. Meijer 1860).

Bruna G., *De reglementen voor de Nederlandsche Hervormde Kerk* (Sneek: J. F. van Druuten 1878²).

Clarisse J., *Voorlezingen over de uiterlijke kanselwelsprekendheid volgens Jo. Lodew. Ewald* (Utrecht: J. de Kruijff 1849).

Cock H. de, *Gereformeerde kerkregering of Handboek voor leeraars en kerkeradsleden benevens de synodale besluiten der chr. afg. Geref. Kerk, die thans nog van kracht zijn* (Kampen: S. van Velzen 1868).

Cock H. de, *De kerkorde van Dordrecht 1618-1619 en de synodale bepalingen der Christelijke Gereformeerde kerk, met eenige aanteekeningen* (Groningen: G.J. Reits 1886).

Cock H. de, *De Christelijke Gereformeerde kerk en de Nederduitsche Gereformeerde Kerken (Doleerenden) in hunne overeenstemming en in hun verschil* (Groningen: G.J. Reits 1887).

De kwestie van de betaling der traktementen der predikanten bij de Hervormde gemeente te Kampen (Kampen: K. van Hulst 1869).

Exalto D'Almaras A., *Deductie voor de regering der stad Hasselt* (Hasselt: Johannes Hondekoeter 1786).

Genne K. van, 'Bekeering van K. van Genne' in: *De Waarheidsvriend* 27 nr. 1, (1935) t/m *De Waarheidsvriend* 27 nr. 14 (1936).

Griethuijsen W.H. van, *Pro evangelii Ioannei αυθεντία* (Harderwijk: Everardi Tyhoff 1807).

Groen van Prinsterer G., *De maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het staatsregt getoetst* (Leiden: S. en J. Luchtmans 1837).

Gunning jr. J.H., *Verzameld werk I 1856-1878* (Zoetermeer: Boekencentrum 2012).

Hooijer C., *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Zaltbommel: J. Noman & Zoon 1846).

Kajaan H., *De doleantie en haar kerkrechtelijke beginselen* (Utrecht: P. den Boer 1935).

Kemp D. v.d., *Inwyings redenvoering ten betooge van de goede hope welke ook thans noch voor de Kerk van Nederland overschiete* (Leiden: Johannes Hasebroek & Abraham Kallewier 1767).

Maandblad van de Evangelisten der Ned. Ver. Van Vrienden der Waarheid (1878), geraadpleegd via het Utrechts Archief.

Reglement van regering voor de stad Hasselt en vrijheid (Zwolle: H. Tijl, J. de Vri en F. Clement, departementale drukkers, gearresteerd ter vergadering van het gedeputeerd bestuur van Overijssel binnen Zwolle 28 april 1806).

Reglementen, vervaardigd door het Nationaal Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, en goedgekeurd door Zijne Majesteit den Koning den 30sten julii. 1816 ('s Gravenhage: Johan Allart 1816).

Rutgers F.L., *De geldigheid van de oude kerkenordening der Nederlandsche gereformeerde kerken* (Amsterdam: Ton Bolland 1971²).

Tuuk G. v.d., *Handboek voor Hervormde predikanten en kerkenraadsleden* (Leeuwarden: J.W. Brouwer & P. Wiarda 1820).

Tuuk G. v.d., *Handboek voor Hervormde predikanten en kerkenraadsleden 1^e vervolg* (Leeuwarden: J.W. Brouwer & P. Wiarda 1834).

Tuuk G. v.d., *Handboek voor Hervormde predikanten en kerkenraadsleden 2^e vervolg* (Leeuwarden: J.W. Brouwer 1843).

Veer H. de, *Toen... en nu* (Amsterdam: Gebroeders Kraay 1877).

Literatuur:

Bakker W., O.J. de Jong, W. van 't Spijker en L.J. Wolthuis (red.), *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen: Kok 1984).

Bakker W., O.J. de Jong, W. van 't Spijker en L.J. Wolthuis (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen: Kok 1986).

Berg A.J. van den e.a. (red.), *Aspecten van het Réveil in druk* (Zoetermeer: Meinema: 1998).

Berg R. v.d., 'Beschermt de belijdenis de kerk tegen de Verlichting?' in: J.W. Buisman (red.), *Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen: Vantilt 2013), pp. 51-59.

Berkhoff M., *'Die saecke der stadt Hasselt' Een bestuurlijk knelpunt ten tijde van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 1590-1594* (Groningen: Doctoraalscriptie Universiteit Groningen 1998).

Beyen M., J. Pollmann & H. te Velde, *De Lage Landen* (Den Haag/Rekkem: Ons Erfdeel/VZW 2021).

Bezemer L., *Breuk of wederkeer: Afscheiding in Hasselt (1835-1869)* (Hasselt: Scriptie Geschiedenis M.O. tweede gedeelte Noordelijke Leergangen Zwolle 1986).

Bie J.P. de & J. Loosjes, 'Willem Huibert van Griethuysen' in: *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland III* ('s Gravenhage: Martinus Nijhoff 1919-1931), pp. 347-348.

Bijleveld N.H., *Voor God, volk en vaderland* (Delft: Eburon 2007).

Blom J.C.H. & E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn: HBuitgevers 2003³).

Boogaard P.D. van den, 'Een reglementaire kerk? Een evaluatie van het Concept-Reglement van 1809 en het Algemeen Reglement van 1816' in: *NTKR, Tijdschrift voor Recht en Religie* (2017) 1, pp. 39-54.

- Bornewasser J.A., 'The authority of the Dutch State over the Churches, 1795-1853' in: J.A. Bornewasser, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context* (Amsterdam: van Soeren & Co 1989), pp. 98-112.
- Bosch R., 'Het ontstaan van de Gereformeerde Kerk; de Afscheiding van 1835' in: F. Pereboom, R. Bosch & J.J.P. Boezeman (red.), *Uit de geschiedenis van Hasselt* (Kampen: IJsselacademie 1982), pp. 149-166.
- Bosch R., 'Evangelische gezangen' in: in: G. Harinck, H. Paul & B. Wallet (red.), *Het gereformeerde geheugen* (Amsterdam: Bert Bakker 2009), pp. 551-560.
- Brink J. ten, 'H. de Veer' in: J. ten Brink, *Onze hedendaagsche letterkundigen* (Amsterdam: Tj van Holkema z.j.).
- Broeke L. v.d., *Een geschiedenis van de classis* (Kampen: Kok 2005).
- Broeke L. v.d., 'Regionale (re)organisatie: classicaal bestuur en provinciaal kerkbestuur rond 1816' in: F. van Lieburg & J. Roelevink, *Ramp of redding* (Utrecht: Boekencentrum 2018), pp. 59-92.
- Buiten J. van, 'De strijd tussen kerk en overheid gedurende het predikantschap van H.L. Noortbergh' in: F. Pereboom, R. Bosch & J.J.P. Boezeman (red.), *Uit de geschiedenis van Hasselt* (Kampen: IJsselacademie 1982), pp. 101-112.
- Coster W. & J. Mooijweer, *Uit den ash kolk der vergetelheid, Geschiedenis van de stad Hasselt 1252-2002* (Kampen: IJsselacademie 2003).
- Deddens D. en J. Kamphuis (red.) *Afscheiding-Wederkeer. Opstellen over de Afscheiding van 1834* (Haarlem: Vijlbrief 1984).
- Deddens D. en J. Kamphuis (red.), *Doleantie-wederkeer. Opstellen over de Doleantie van 1886* (Haarlem: Vijlbrief 1986).
- Deursen A.Th. Van, *Bavianen en slijkgeuzen* (Franeker: Wever van Wijnen 1991²).
- Driel N. van, 'Inleiding' in: N. van Driel & A. Houkes (red.), *Het vrijzinnige web* (Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800 jaargang 22) (Zoetermeer: Meinema 2014), pp. 7-19.
- Eijnatten J. van & F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren 2006²).
- Endedijk H. C., 'Kerkelijke tucht' in: *Christelijke encyclopedie II* (Kampen 2005³), p. 995.

Frijhoff W.T.M., 'De Heilige Stede van Hasselt (Ov.). Gestalte, waarden en functies van een herleeftede bedevaart in een diaspora-parochie.' In: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum 7*, (1977), pp. 14-54.

Frijhoff W. T. M., 'Geloofsleven, politiek en maatschappij. Hypothesen over de middeleeuwse oorsprong van de Heilige Stede van Hasselt (Ov.)' in: *Volkkundig Bulletin* 6 (1 juni 1980), pp. 1-25.

Frijhoff W., 'De heilige stede' in: F. Pereboom, R. Bosch & J.J.P. Boezeman (red.), *Uit de geschiedenis van Hasselt* (Kampen: IJsselacademie 1982), pp. 17-30.

Frijhoff W.Th.M., 'De oorsprong van de Heilige Stede van Hasselt' in: *IJsselacademie* 24 (4) (2001), pp. 100-108.

Gelderens J. van, 'Scheuring' en Vereniging – 1837-1869' in: W. Bakker, O.J. de Jong, W. van 't Spijker en L.J. Wolthuis (red.), *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen: Kok 1984), pp. 35-80.

Gelderens J. van, 'Op weg naar de Vereniging van 17 juni 1892' in: L.J. Wolthuis & J. Vree (red.), *De Vereniging van 1892 en haar geschiedenis* (Kampen: Kok 1992), pp. 35-80.

Graaf B. de & G. van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit Kampen 1854-2004* (Kampen: Kok 2005).

Graaf B. de, *Tegen de terreur* (Amsterdam: Prometheus 2018²).

Ginkel A. van, *De ouderling* (Amsterdam: Ton Bolland 1975).

Groot A. de, 'Tuuk, Gerhard van der' in: J. van den Berg e.a. (red.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme 4* (Kampen: Kok 1998), pp. 432-433.

Haan I. de, 'Een nieuwe staat' in: I. de Haan, P. den Hoed & H. te Velde, *Een nieuwe staat* (Amsterdam: Bert Bakker 2014), pp. 9-33.

Haitjema Th.L., *De nieuwere geschiedenis van Neerlands kerk der hervorming* ('s Gravenhage: Boekencentrum 1964).

Hendriks F.M., 'De grenzen van Overijssel en van de Overijsselse gemeenten van 1807 (1811) – 1842' in: *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis* 75 (1960) pp. 97-136.

Hof W.J. op 't (red.), *Belijdenis en verbond* (Zoetermeer: Boekencentrum 2003).

Holthuis J., 'Het Knol-orgel in de Grote of Sint Stephanuskerk' in: *Hasselt Historiae* 24 nr. 4 (2007), pp. 10-16.

Houkes A., *Christelijke vaderlanders* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2009²).

Israel J., *De Republiek 1477-1806* (Franeker: Van Wijnen 2020⁹).

Israel J., *Revolutionaire ideeën* (Franeker: Van Wijnen 2017).

Jong O.J. de, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (Nijkerk: Callenbach 1972).

Jongeneel J., *Nederlandse zendingsgeschiedenis 1601-1917* (Zoetermeer: Boekencentrum Academic 2015).

Josse L.J., *Ende Godts daden niet vergeten* (Enschede: J. Boersma BV 1977).

Kaajan H.J.Ph.G., 'Kaajan, Hendrik' in: J. van den Berg e.a. (red.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme 4* (Kampen: Kok 1998), pp. 245-246.

Klinken G. van, 'Doleantie' in: G. Harinck, H. Paul & B. Wallet (red.), *Het gereformeerde geheugen* (Amsterdam: Bert Bakker 2009), pp. 507-516.

Kluit H.M., *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865* (Amsterdam: Paris 1970).

Koch J., *Abraham Kuyper* (Amsterdam: Boom 2007).

Koch J., *Koning Willem I 1772-1843* (Amsterdam: Boom 2013).

Laansma S., *De Joodse gemeenten in de kop van Overijssel* (Zutphen: Walburg Pers 1981).

Langeraad L.A.A. van & H. Visscher, 'Gerhardt Bruna' in: *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland I* (Utrecht: Kemink & Zoon 1907), p. 683.

Lieburg F. van (red.), *Opwekking van de natie* (Hilversum: Verloren 2012).

Lieburg F. van & J. Roelevink (red.), *Ramp of redding* (Utrecht: Boekencentrum 2018).

Loon J.C.A. van, *Het Algemeen Reglement van 1816* (Wageningen: 1942).

Meij W v.d., *125 jaar algemeen college van toezicht* (Zoetermeer: Boekencentrum 1995).

Mijnheer E., *De Afscheiding en haar gevolgen voor Hasselt* (Hasselt: scriptie ten behoeve van de afronding van het kerkelijk examen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht 1990).

Mink G.J., *Op het tweede plan* (Leiden: Groen 1995).

Nauta D., 'Lidmaat' in: *Christelijke encyclopedie 4* (Kampen: Kok 1959²), p. 444.

Osinga T.T., *Hervormde evangelisatieverenigingen in Nederland 1855-1951* (Franeker: BvS Dieuwke Melchers 2021).

Ouden W.H. den, *Kerk onder patriottenbewind* (Zoetermeer: Boekencentrum 1994).

Ouden W.H. den, *De ontknoping van de zilveren koorde* (Zoetermeer: Boekencentrum 2004).

Pol F. v.d., *De Reformatie te Kampen* (Kampen: Kok 1990).

Rasker A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (Kampen: Kok 2004⁷).

Reitsma J. & J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden* ('s Gravenhage: Martinus Nijhoff 1949⁵).

Riel F. van, *Dit waren Bruna's: Twee takken van de familie, over ondernemers, predikanten en schilders* (Utrecht 2019).

Roelevink J., 'Het Algemeen Reglement van 1816: een hekgolf in de rivier' in: F. van Lieburg & J. Roelevink, *Ramp of redding* (Utrecht: Boekencentrum 2018), pp. 19-57.

Roelevink J., 'De Hervormde kerk wankelend op eigen benen: de herziening van het Algemeen Reglement in 1852' in: F. van Lieburg & J. Roelevink, *Ramp of redding* (Utrecht: Boekencentrum 2018), pp. 123-148.

Roessingh K.H., *Het modernisme in Nederland* (Haarlem: de erven F. Bohn 1922).

P. van Rooden 'Van geestelijke stand naar beroepsgroep. De professionalisering van de Nederlandse predikant, 1625-1874' in: P. van Rooden, *Religieuze Regimes* (Amsterdam Bert Bakker 1996), pp. 46-77.

Rooden P. van, 'Beelden van bekering: Religieus nationalisme en de opkomst van de zending' in: P. van Rooden, *Religieuze Regimes* (Amsterdam Bert Bakker 1996), pp. 121-146.

Rooy P. de, *Republiek van rivaliteiten* (Amsterdam: Mets & Schilt 2005²).

Schmidt F.W., *Te laate genodigt of in 't geheel vergeten* (Kampen: IJsselacademie 2001).

Schutte G., 'De school van de ouders' in: G. Harinck & G. Schutte (red.), *De school met de bijbel* (Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800 Jaargang 14) (Zoetermeer: Meinema 2006), pp. 7-20.

Schutte G.J., 'Helenius de Cock en de vereniging van 1892' in: D. Deddens & M. te Velde (red.), *Vereniging in wederkeer* (Barneveld: de Vuurbaak 1992), pp. 61-86.

Selderhuis H.J. (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kampen: Kok 2006).

Soepenbergh J.H., *Op ongebaande wegen. De Afscheiding in Amsterdam (1835) als landelijke proeftuin voor vrije kerken* (Utrecht: Boekencentrum Academic 2017).

- Veen M. van, *Een nieuwe tijd, een nieuwe kerk* (Zoetermeer: Meinema 2009).
- Veenhof C., *Kerkgemeenschap en kerkorde* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn 1974).
- Velde M. te, 'Vrijgemaakte vreemdelingen tussen verleden en toekomst' in: M. te Velde & H. Werkman (red.), *Vrijgemaakte vreemdelingen* (Barneveld 2007), pp. 175-200.
- Veldman H., *Hendrik de Cock (1801-1842)* (Kampen: Kok 2009).
- Verboom W., 'Censura morum' in: *Christelijke encyclopedie I* (Kampen 2005³), p. 291.
- Verdam J., *MiddelNederlandsch handwoordenboek* ('s Gravenhage: Martinus Nijhoff 1961).
- Visser J.Th. de, *Kerk en staat III* (Leiden: A.W. Sijthoff's uitgeversmaatschappij 1927).
- Vree J., *De Groninger Godgeleerden* (Kampen: Kok 1984).
- Vree J., 'Clarisse, Johannes' in: C. Houtman e.a. (red.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme 5* (Kampen: Kok 2001), p. 113.
- Vree J., 'Hooijer, Cornelis' in: C. Houtman e.a. (red.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme 5* (Kampen: Kok 2001), pp. 260-261.
- Vree J., 'Drie Formulieren van Enigheid' in: G. Harinck, H. Paul & B. Wallet (red.), *Het gereformeerde geheugen* (Amsterdam: Bert Bakker 2009), pp. 119-129.
- Vree J., *Kerk, huis school en staat* (Hilversum: Verloren 2017).
- Wassenaar J.D.Th., *Om te zien hoe het hun gaat* (Zoetermeer: Boekencentrum 2005).
- Wesseling J., *De Afscheiding van 1834 in Overijssel I* (Groningen: De Vuurbaak 1984).
- Woelderink J.G., 'Bekeering van K. van Genne' in: *De Waarheidsvriend* 27 nr. 1, (1935).

Websites (allen geraadpleegd op 1-6-2022):

[bib.pdf \(histovisie.nl\)](#)

<http://www.dboverijssel.nl/archieven/11473>

<http://www.dboverijssel.nl/archieven/14027>

<https://www.dboverijssel.nl/archieven/18009>

www.delpher.nl

www.digibron.nl

<https://www.histovisie.nl/HV%2015.3.pdf>

<http://kerkrecht.nl/node/469>

<https://pthu.on.worldcat.org/discovery>

<http://resources.huygens.knaw.nl/repertoriumambtsdragersambtenaren1428-1861/GidsBataafsFranseTijd/Instellingen/417>

<https://tukampen.on.worldcat.org/discovery>

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: Jan Admiraal

Titel masterthesis: Beknellende regels of bevrijdend beleid

VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Handtekening:

Rouveen 10-06-2022

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

wel

niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Handtekening:

Rouveen 10-06-2022

